

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
HUMANITARINIŲ MOKSLŲ FAKULTETAS
ISTORIJOS KATEDRA

Gintarė Lukoševičiūtė

**LIETUVOS IR LENKIJOS MUSULMONŲ MIGRACIJOS RAIDA
1944-1990 METAIS**

Magistro baigiamasis darbas

Migracijos politikos ir lietuvių diasporos istorijos studijų programa,

valstybinis kodas 621V27001

Istorijos studijų kryptis

Vadovas prof. dr. Egdūnas Račius

(Moksl. laipsnis, vardas, pavardė)

_____ (Parašas)

_____ (Data)

Apginta prof. dr. Ineta Dabašinskienė

(Fakulteto/studijų instituto dekanas/direktorius)

_____ (Parašas)

_____ (Data)

Kaunas, 2015

TURINYS

SANTRAUKA	3
SUMMARY	4
ĮVADAS	5
1. MIGRACIJOS TENDENCIJOS	12
1.1 Teoriniai migracijos procesų aspektai	12
1.2 musulmonų migracijos į Lietuvą ir Lenkiją apžvalga iki Antrojo pasaulinio karo	15
1.3 Lietuvos ir Lenkijos musulmonų likimai ir migracija 1939-1944 metais	22
2. LIETUVOS IR LENKIJOS MUSULMONAI IŠEIVIJOJE	28
2.1 Totorių migracijos raida Europos kontinente 1944-1990 metais.....	28
2.2 Lietuvos ir Lenkijos musulmonai Amerikoje	33
2.2.1 Migracija ir diaspora 1944-1990 metais	33
2.2.2 Senieji ir naujieji imigrantai: musulmonų mečetės draugija JAV	35
2.3 Totoriai kitose imigracijos valstybėse: Australijoje ir Turkijoje	40
3. MUSULMONAI LENKIJOJE IR LIETUVOJE, JŲ RYŠIAI SU EMIGRAVUSIAIS TAUTIEČIAIS	42
3.1 Lietuvos atvejis	42
3.1.1 musulmonų bendruomenių struktūra ir religijos aktualumas sovietmečiu.....	42
3.1.2 Etniškumas ir kalbinis aspektas.....	48
3.2 Lenkijos atvejis	52
3.2.1 Repatriacija iš Lietuvos į Lenkiją 1944-1947 metais: totorių įsikūrimas valstybės Vakaruose	52
3.2.2 Religinis ir bendruomeninis musulmonų gyvenimas Liaudies Lenkijoje	55
3.3 Tarpusavio santykiai ir ryšiai su išeivija	61
IŠVADOS	64
ŠALTINIAI	66
LITERATŪRA	68

SANTRAUKA

Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raida 1944-1990 metais

Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raida 1944-1990 metais yra nedaug analizuota atskirais atvejais, o lyginamųjų, nuoseklių tyrimų visai nėra. Tokio pobūdžio istoriografijos trūkumas rodo temos neištirtumą ir darbo originalumą. Atlikta analizė papildo musulmonų migracijos raidos ir bendruomenės istorijos sovietinėje Lietuvoje, Liaudies Lenkijoje ir išeivijoje, tyrimus. Šio darbo objektu pasirinkus Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raidą 1944-1990 metais, buvo siekiama ją išanalizuoti, apibrėžiant teorinį migracijos kontekstą, islamo išpažintojų migracijos istoriją nuo įsikūrimo LDK iki Sovietų Sąjungos žlugimo, išsiaiškinant Lietuvos ir Lenkijos musulmonų padėtį, veiklas, bendruomeninio, organizacinio, religinio gyvenimo formas emigracijoje, palyginant religinį ir bendruomeninį musulmonų gyvenimą sovietinėje Lietuvoje ir Liaudies Lenkijoje bei nustatant likusiųjų abiejose valstybėse islamo išpažintojų tarpusavio santykius, ir ryšių galimybes su emigravusiais tautiečiais.

Atlikta analizė padėjo atsakyti į probleminius klausimus, pasiekti tikslą ir įgyvendinti uždavinius. Nustatyta, kad 1944-1990 metų periodu musulmonų migracijai buvo būdingi keli etapai, kurie pasireiškė išoriniu ir vidiniu gyventojų judėjimu. 1944 metų emigracijos į Vakarų procesui buvo būdingos politinės priežastys, tuo metu išvyko daugiausia išsilavinę asmenys, kultūros ir religiniai veikėjai. Įsikūrę Jungtinėse Amerikos Valstijose – prisidėjo prie Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos totorių draugijos veiklos, Didžiojoje Britanijoje – jungėsi prie lietuvių ar lenkų bendruomenių, Australijoje ir Turkijoje – dalyvavo kitų islamo išpažintojų organizacijų veiklose.

Išorinės migracijos raida tęsėsi ir pokario laikotarpiu, kai repatriacijos iš Lietuvos periodu – 1944-1947 metais, Lenkijos Vakarų žemėse atsidūrė apie 1000 totorių. Tuo tarpu vidinę migraciją LTSR ir Liaudies Lenkijoje žymi XX a. viduryje prasidėję kėlimosi iš kaimų į miestus procesai, o amžiaus pabaigoje – ekonominė migracija SSRS ribose ir Liaudies Lenkijoje, kurios metu abiejų šalių islamo išpažintojų bendruomenė tapo daugiatautė.

SUMMARY

The Process of Migration of Muslims from Lithuania and Poland between 1944 and 1990

The process of migration of Muslims from Lithuania and Poland between 1944 and 1990 has not been investigated a lot separately. Comparative and coherent research has not existed at all. The lack of this kind of historiography has revealed the shortage of investigation in the subject and originality of the work. This accomplished analysis fulfills the research about the process of migration, the history of the community in the Lithuanian SSR, the Polish People's Republic and emigration. Having chosen the object of this work to be the process of migration of Muslims from Lithuania and Poland between 1944 and 1990, there has been tried to analyse it defining the theoretical context of migration, the migration history of Islam confessants since their settlement in the Grand Duchy of Lithuania until the collapse of the Soviet Union. Moreover, revealing the situation of Lithuanian and Polish Muslims, their activities, organizational, religious forms of life in emigration. It has also been analysed by comparing their religious and communal life in the Lithuanian SSR and the Polish People's Republic as well as determining both reciprocal relations among Islam confessants, who remained in both countries, and with emigrated countrymen.

The accomplished analysis helped to answer the problematic issues, to achieve the aim and implement the objectives. It was found out that during the period between 1944 and 1990 there was a few stages of the migration of Muslims which has occurred by the external and internal movements of their population. Emigration to the West in 1944 began because of political reasons. In this period mostly emigrated educated people, cultural and religious figures. Those, who settled in the United States, they had contributed to activities of society of Lithuanian, Polish and Belarusian Tatars, in Great Britain – joined the communities of Lithuanian and Polish people, in Australia and Turkey they had participated in the organizational activities of other Islam confessants.

The process of external migration lasted in the postwar period as well when during repatriation from Lithuania to Poland in 1944-1947 some Tatars settled in the Polish Western lands. Meanwhile, the internal migration in the Lithuanian SSR and the Polish People's Republic was seen from the middle of the 20th century when started the processes of moving from villages to the cities. At the end of the century, together with economic migration within the bounds of the Soviet Union, the community of Islam confessants in Lithuania and Poland became multinational.

IVADAS

Lietuvos ir Lenkijos musulmonus sieja bendra istorinė praeitis, etnis ir religinis tapatumas, neretai ir giminystės ryšiai. Dar XIV a. išeiviai iš Aukso Ordos įsikūrė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK), vėliau ir Lenkijos Karalystės teritorijose¹. Valstybės gynybai valdovai įkūrė pirmąsias totorių gyvenvietes Kauno, Vilniaus, Trakų, Punios, Lydos, Krėvos, Gardino, Naugarduko apylinkėse². Kompaktiškai ir uždari gyvendami abiejų valstybių žemėse, totoriai ne tik saugojo savo tapatybę, bet visais laikais dalyvavo kariniuose žygiuose, gindami savo naujas gyvenamąsias vietas ir padėdami valdovams atremti priešus.

XV-XVI a. daugėjo politinių emigrantų iš Aukso Ordos ir Krymo Chanato. Palankus LDK ir Lenkijos valdovų požiūris į musulmonus, suteikė galimybes atvykėliams šiose žemėse rasti prieglobstį ir naujuosius namus. Totoriai telkėsi daugiausia miestų pakraščiuose, XV-XVI a. plėtėsi jų gyvenvietės Vilniaus, Trakų, Minsko, Kijevo srityse³. Tuo metu musulmonų atsirado ir miestuose, pavyzdžiui, Kaune, Vilniuje, Trakuose, Minske, Myre, Naugarduke ir Slonime⁴. Juose gyvenantys totoriai išsiskyrė tuo, kad buvo nepasiturintys, vertėsi įvairiais amatais, vežėjavimu, daržininkyste.

Iki XVII a. totoriai imigravo į Abiejų Tautų Respubliką (toliau – ATR) ir plėtė savo gyvenvietes šalies pakraščio kaimų vietovėse, kiti tarnavo ir kūrėsi didikų Radvilų, Sapiegu valdose⁵. Vis tik, būtent XVII-XVIII a. pastebima ir ryškesnė musulmonų emigracija iš ATR žemių, kurią sąlygojo politiniai ir socialiniai neramumai. Jų metu nemažai totorių keitė gyvenamąsias vietas šalies viduje, kiti – pasirinko išorinę emigraciją į Osmanų imperiją⁶.

Po trečiojo ATR padalijimo dauguma musulmonų gyvenviečių pateko į Rusijos imperijos sudėtį, bet Palenkės ir Užnemunės totoriai iki 1807 metų gyveno Austrijai ir Prūsijai atitekusiose žemėse⁷. Nors po padalijimo ATR teritorijoje egzistavo 17 mečečių⁸, vis labiau tuštėjo totoriški kaimai, gyventojai kėlėsi į miestus, kiti – išvyko į Osmanų imperiją, bijodami asimiliacijos ir savo religinio tapatumo praradimo⁹. Likusieji Rusijos sudėtyje pamažu pradėjo integruotis į visuomenės gyvenimą, užimti pareigas valstybinėje tarnyboje, dalis – tarnavo kariuomenėje.

¹ Potašenko G., *Daugiatautė Lietuva: Lietuvos etninių mažumų istorija*, Kaunas, 2008, p. 52-55; *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas*, sud. Čekmonas V. ir kiti, Vilnius, 2001, p. 62; Kričinskis S., *Lietuvos totoriai*, Vilnius, 1993, p. 18-23.

² *Ibidem*, p. 25; Potašenko G., min. veik., p. 53.

³ *Ibidem*, p. 54.

⁴ *Ibidem*, p. 56; Kiaupa Z., *Kauno istorija*, I tomas, Vilnius, 2010, p. 182; Vaišvilaitė I., Ethnicities and religions in Kaunas, *Kaunas: guide*, Vilnius, 2008, p. 34-37; *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas...*, p. 65.

⁵ *Ibidem*, p. 65-66; Kričinskis S., min. veik., p. 32.

⁶ *Ibidem*, p. 32-44; Vaitekūnas S., *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, Vilnius, 2006, p. 345-346.

⁷ Bairašauskaitė T., *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, Vilnius, 1996, p. 15-16.

⁸ Mečetė – islamo išpažintojų šventykla; Bairašauskaitė T., min. veik., p. 150.

⁹ Vaitekūnas S., min. veik., p. 347.

Tuo tarpu kai kurie Užnemunės totoriai persikėlė į Osmanų imperiją arba Chotyną (dabartinė Ukraina)¹⁰ dar iki 1807 metų, kol šios žemės atsidūrė Varšuvos Kunigaikštystės, vėliau – Lenkijos Kongreso Karalystės ribose¹¹. Emigraciją iš Rusijos imperijos XIX a. lėmė ir totorių dalyvavimas 1830-1831 ir 1863-1864 metų sukilimuose, po kurių prasidėję represijos privertė kai kuriuos asmenis pasirinkti emigracijos kelią.

XX a. įvyko nemažai permainų musulmonų gyvenime, kurios palietė ir jų gyvenviečių išsidėstymą. Vienos jų plėtėsi, kitos – sunyko. Amžiaus pradžioje prasidėjęs totorių atgimimo judėjimas, skatino ir migracijos procesus. Išvykusieji dalyvavo Krymo, Kazanės totorių nacionaliniuose išsivadavimo sąjūdžiuose¹². Likusieji – kėlė idėjas vienyti konfesinę musulmonų bendruomenę, formavosi inteligentija, tačiau prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas nutraukė jų veiklą, totoriai išsisklaidė ir kai kurie jų sugrįžo į tiriamas teritorijas tik karui pasibaigus.

Po nacionalinių valstybių sukūrimo totoriai atsidūrė skirtingose teritorijose. Tuomet Lenkijoje buvo 19 musulmonų religinių bendruomenių, tarp kurių nuo 1920 metų įėjo ir Vilniaus¹³. Tuo tarpu Lietuvos Respublikos teritorijoje liko 3 – Kauno, Raižių ir Vinkšnupių¹⁴. Laikotarpis tarp dviejų pasaulinių karų buvo totorių kultūrinio ir religinio gyvenimo Lietuvoje bei Lenkijoje klestėjimo periodas. Šiuo metu jie ne tik steigė savo konfesines ir pasaulietines organizacijas, bet kaip piliečiai dalyvavo visuomeninėse ir pilietinėse valstybės, kurioje gyveno, veiklose.

Situacija pasikeitė prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, kai vokiečiai ir sovietai užėmė abi valstybes. Tuo metu nemaža dalis totorių patyrė represijas, kiti aktyvūs veikėjai, inteligentija – priversti emigruoti į Vakarų¹⁵. Išeivijoje jie pateko į visiškai skirtingą aplinką, nemokėdami vietinių kalbų, jie būrėsi prie lietuvių arba lenkų bendruomenių, nedidelė dalis Lietuvos ir Lenkijos totorių emigracijoje koncentravosi šalia vieni kitų, nenutolo nuo religinių apeigų, tretį – visiškai atsiskyrė ir integravosi į svetimą visuomenę.

¹⁰ Nuo XV a. antrosios pusės Chotynas atsidūrė Osmanų imperijos vasalinėje priklausomybėje. XVII a. jame įsitvirtino jungtinė ATR kariuomenė, atrėmusi turkų grėsmę keliuose mūšiuose. Karlovcų taikos sutartimi XVII a. pabaigoje tvirtovė perduota Moldavijos Kunigaikštystei, tačiau XVIII a. ją vėl užėmė turkai. XIX a., po Rusijos ir Turkijos karo, ji atiteko Rusijos imperijai, o nuo 1940 metų – Ukrainos TSR;

¹¹ Bairašauskaitė T., min. veik., p. 201, 205.

¹² Jakubauskas A., Sidtykov G., Dumin S., *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, Kaunas, 2012, p. 16; Melianas I., Krymo totorių kova dėl savo teisių, *Lietuvos totoriai*, Nr. 4-6 (116-118), Kaunas, 2008, p. 26-27; Vaitekūnas S., min. veik., p. 347; Kričinskis S., min. veik., p. 55.

¹³ Dziekan Marek M., *History and culture of Polish Tatars, Muslims in Poland and Eastern Europe: widening the European discourse on Islam*, Warsaw, 2011, p. 28; Konopacki A., *Musulmanie na ziemiach Rzeczypospolitej*, Białystok, 2006, s. 35; Bairašauskaitė, *Totorių atgimimo tendencijos Vilniuje ir Vilniaus krašte 1923-1939 metais, Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1994, p. 112; Borawski P., Dubiński A., *Tatarzy polscy: dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa, 1986, s. 153.

¹⁴ *Statistikos biuletenis*, Nr. 5, sud. Centrinis statistikos biuras, Kaunas, 1924, p. 26; *Tikybės Reikalų referento nedatuoti duomenys apie musulmonus Lietuvoje*, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), fondas 391, apyrašas 4, byla 1821, lapas 79; *Lietuvos gyventojai tikybomis*, LCVA, f. 391, ap. 4, b. 1847, l. 36.

¹⁵ Jakubauskas A., *Interviu Nr. 3, Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990*, Vilnius, 2015 m. vasario 3 d. [Asmeninis šio darbo autorės interviu archyvas]; Jakubauskas A., Sidtykov G., Dumin S., min. veik., p. 16.

Sovietmečiu, 1944-1947 metų lenkų repatriacijos iš Lietuvos į Lenkiją metu, ten persikėlė nemaža dalis Lietuvos totorių¹⁶. Liaudies Lenkijoje atsirado naujos musulmonų gyvenvietės vakarinėse žemėse, laisvesnės politinės sąlygos jiems suteikė galimybę kurti religines bendruomenes, tačiau veikiami slavų kultūros įtakos, šiuo laikotarpiu totoriai neišvengė asimiliacijos problemų¹⁷.

Tuo tarpu Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje totorių konfesinis gyvenimas pamažu nyko, religiniai apribojimai ir ateizmo politikos įtaka padarė nemažai žalos jų tapatumui ir kultūriniam bei materialiniam paveldui. Nors iš Sovietų Sąjungos šiuo laikotarpiu atvyko kitų tautybių musulmonų ir islamo išpažintojų bendruomenė abiejose šalyse tapo daugiatautė, naujieji imigrantai neprisidėjo prie tikibinio gyvenimo gaivinimo¹⁸. Tik XX a. 9-ajame dešimtmetyje patys totoriai ėmėsi iniciatyvos vienyti tautiniu pagrindu, atkurti pasaulietines ir religines organizacijas, gaivinti kultūrinę ir dvasinę veiklą.

Nors su Lietuvos ir Lenkijos nepriklausomybės atstatymu prasidėjo naujasis emigracijos etapas, tačiau galima tvirtinti, kad tuometinis totorių įnašas kultūrine ir religine prasme, padėjo pagrindą dabartinei musulmonų bendruomenės egzistencijai.

Tyrimo **aktualumą** sąlygoja faktas, kad bus prisidėta prie musulmonų migracijos raidos ir bendruomenės istorijos sovietinėje Lietuvoje, Liaudies Lenkijoje ir išeivijoje, tyrimų. Tokio pobūdžio istoriografijos trūkumas rodo temos neištirtumą ir darbo originalumą. Nepublikuoti Lietuvos ir Lenkijos archyvų dokumentai ir abiejose valstybėse gyvenančių islamo išpažintojų sakiniai liudijimai, taip pat papildė baigiamojo darbo turinį ir didina jo vertę.

Darbo **chronologinėmis ribomis** buvo pasirinkti 1944-1990 metai, žymintys priespaudos, sovietinės okupacijos laikotarpį. 1944 metai datuoja tebevykstantį Antrąjį pasaulinį karą, emigracijos procesus ir sovietinės priespaudos Lietuvoje ir Lenkijoje politikos tęsimo pradžią po 1940-1941 metų okupacijos. Darbas užbaigiamas 1990 metais, ženklinančiais Sovietų Sąjungos žlugimą, Lietuvos ir Lenkijos nepriklausomybių atkūrimą, musulmonų bendruomenių atgimimo, kultūrinio pakilimo tarpsnį bei naują migracijos etapą. Chronologinės ribos peržiangiamos I-ajame šio darbo skyriuje, kada yra apžvelgiamos pirmųjų islamo išpažintojų – totorių, migracijos į abi valstybes (ir iš jų) tendencijos iki Antrojo pasaulinio karo.

Pavadinime ir dėstomojoje teksto dalyje, vietoje Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos vartojamas žodis „Lietuvos“, o žodžiu „Lenkija“ vadinama Lenkijos Liaudies Respublika. Sąvoka „Lietuvos ir Lenkijos musulmonai“ šiame darbe apibūdinami totoriai, kurie iki sovietmečio pabaigos, ko gero, buvo vieninteliai islamo išpažintojai, apgyvendinti šiose žemėse nuo

¹⁶ Miśkiewicz A., *Tatarska legenda. Tatarzy polscy 1945-1990*, Białystok, 1993, s. 11.

¹⁷ Ridzvanavičius J., interviu Nr. 8, *Lietuvos totorių tautinis atgimimas XX amžiaus pabaigoje*, Kaunas, 2012; Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich Polski w latach 1945-2005*, Gorzów Wielkopolski, 2009, s. 42.

¹⁸ Račius E., *Islam in Lithuania: revival at the expense of survival?, Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*, Warsaw, 2011, p. 209.

LDK ir Lenkijos karalystės laikų. Atsižvelgiant į tai, kad paskutiniaisiais Sovietų Sąjungos gyvavimo dešimtmečiais iš islamiškų SSRS kraštų į tiriamas valstybes atvyko kitų tautybių musulmonų, šio darbo pirmajame ir trečiajame dėstomosios dalies skyriuose užsimenama ir apie naujuosius imigrantus.

Tyrimo **objektas** – Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raida 1944-1990.

Šio **darbo tikslas** – išanalizuoti Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raidą 1944-1990 metais.

Uždaviniai:

- 1) Apibrėžti teorinį migracijos kontekstą ir apžvelgti islamo išpažintojų migracijos istoriją nuo įsikūrimo LDK iki Sovietų Sąjungos žlugimo;
- 2) Išsiaiškinti Lietuvos ir Lenkijos musulmonų padėtį, veiklas, bendruomeninio, organizacinio, religinio gyvenimo formas emigracijoje;
- 3) Palyginti religinį ir bendruomeninį musulmonų gyvenimą abiejose valstybėse;
- 4) Nustatyti likusiųjų Lietuvoje ir Lenkijoje musulmonų tarpusavio santykius, ir ryšių galimybes su emigravusiais tautiečiais.

Tyrimo **problema**. Siekiant išanalizuoti Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raidą 1944-1990 metais, būtina išsiaiškinti: kokios priežastys lėmė totorių migraciją Antrojo pasaulinio karo metais? Ar išvykusieji į Vakarų sudarė atskirą totorių diasporą, ar juos galima priskirti prie lietuvių ir lenkų diasporos dalies? Kaip jie puoselėjo savo kultūrinę tapatybę išeivijoje? Kaip pasikeitė musulmonų bendruomenės padėtis, religinis ir bendruomeninis gyvenimas Lietuvoje ir Lenkijoje? Kokias galimybes palaikyti tarpusavio bendravimą ir ryšius su išeivija turėjo likusieji Lietuvoje ir Lenkijoje?

Realizuojant iškeltus uždavinius, sisteminant ir analizuojant šaltiniuose bei istoriografijoje esančius duomenis, darbe taikomi aprašomasis – analitinis, lyginamasis ir kokybinis – interviu **metodai**. Lyginamasis metodas naudojamas tyrime, siekiant identifikuoti musulmonų religinio ir bendruomeninio gyvenimo pokyčius LTSR ir LLR.

Šaltiniai. Baigiamajame darbe buvo naudoti neskelbti duomenys lietuvių, rusų ir anglų kalbomis iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fondų, kurie atskleidė musulmonų padėtį ir gyvenimo Lietuvos TSR aktualijas bei veiklas išeivijoje¹⁹. Reikšminga atliekamam tyrimui buvo ir medžiaga apie totorių organizacijas tarpukariu, bendruomenių susirašinėjimą su Lietuvos vyriausybe, kuri leido susidaryti istorinį vaizdinį, nustatyti migracijos priežastis prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir palyginti musulmonų gyvenimo sąlygų

¹⁹ Lietuvos pasiuntinybė Prancūzijoje, LCVA, f. 676, ap. 2, b. 137; *Religijų Reikalų Taryba prie LTSR Ministrų tarybos*, LCVA, f. R-181, ap. 2, b. 175; *Ibidem*, ap. 7, b. 27.

pasikeitimus po karo²⁰. Totorių bendruomeninį gyvenimą Liaudies Lenkijoje, lenkų išorinės ir vidinės migracijos procesus padėjo atskleisti Varšuvos naujųjų aktų archyve (*Archiwum Akt Nowych*, toliau – AAN) saugoma musulmonų religinės sąjungos veiklos dokumentacija, bendruomenės ataskaitos formos lenkų ir anglų kalbomis²¹. Prie asmeninio pobūdžio totorių archyvų, originalios korespondencijos tarp likusių Lietuvoje ir Lenkijoje bei emigravusių musulmonų, šio darbo autorei prieiti nepavyko.

Atskirą nepublikuotų šaltinių grupę sudaro interviu metodu surinkti duomenys iš Lietuvoje bei Lenkijoje gyvenančių totorių. Pusiaus struktūruoto interviu metu 2015 metų pradžioje apie Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raidą 1944-1990 metais buvo kalbama su Varšuvos musulmonų religinės bendruomenės pirmininku Gžegožu Džemiliu Bohdanovičiumi (Grzegorz Dżemil Bohdanowicz), Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininku, laikraščio „Lietuvos totoriai“ redaktoriumi dr. Adu Jakubausku, pirmuoju Kauno musulmonų bendruomenės pirmininku po Nepriklausomybės atkūrimo, dabartiniu laikraščio „Lietuvos totoriai“ atsakinguoju sekretoriumi dr. Jonu Ridzvanavičiumi, vyriausiuoju laikraščio redaktoriumi dr. Galimu Sitdykovu. Reikšminga buvo 2013 ir 2011 metų autorės interviu medžiaga apie totorius XX a., surinkta iš Lietuvos musulmonų dvasinio centro vadovo dr. Romo Jakubausko, dr. Ado Jakubausko ir dr. Galimo Sitdykovo. 2013 metais bendrauta ir su Muradu Gachramanovu – azerbaidžaniečių tautybės respondentu, gyvenančiu Lietuvoje nuo sovietinio periodo pabaigos. Su juo kalbėta apie imigracijos priežastis, azerbaidžaniečių religines apeigas sovietmečiu, veiklas, santykius su kitais musulmonais. Rašant magistro darbą konsultavo ne tik minėti respondentai, tačiau ir Lietuvos bei Lenkijos mokslininkai – darbo vadovas prof. Egdūnas Račius, prof. Agata Nalborczyk (Agata Nalborczyk) iš Varšuvos universiteto Orientalistikos fakulteto ir totorių kilmės istorikas, Balstogės universiteto dėstytojas dr. Artūras Konopackis (Artur Konopacki).

Buvo naudotasi ir Lenkijos bibliotekų fonduose esančia medžiaga, kurioje publikuoti totorių prisiminimai, suteikė žinių apie kasdieninį, bendruomeninį gyvenimą Liaudies Lenkijoje ir išėivijoje²². Laikraščio „Lietuvos totoriai“ straipsniai, publikuoti interviu duomenys ir atsiminimai, suteikė aktualios informacijos ne tik apie totorių padėtį ir bendruomeninį, tikiybinį gyvenimą LTSR, bet ir emigracijos procesus, įsikūrimą užsienio valstybėse²³.

Istoriografija. Mokslininkai darbų šia tema iki šiol nėra parašę. Priespaudos metais nebuvo ir tyrimų apie musulmonus. Neatsirado ir tokių tyrimų poreikio, nes totoriai prarado juridinį

²⁰ *Švietimo ministerija*, LCVA, f. 391, ap. 4, b. 1821, 1847; *Vyriausybės įgaliotinio Vilniaus miestui ir sričiai įstaiga*, LCVA, f. 317, ap. 1, b. 7.

²¹ *Ministerstwo Administracji Publicznej*, AAN, z. 199, sygn. 931-932, 1106; *Konsulat Generalny RP w Stambule*, AAN, z. 500, sygn. 15; *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie*, AAN, z. 1587, spis 132, sygn. 199-201.

²² *Życie Muzułmańskie*, red. Chazbijewicz S., Gdańsk, 1986-1990; *Rocznik Tatarów Polskich*, red. Miśkiewicz A., Chazbijewicz S., Gdańsk, 1993-2006, 2014.

²³ *Lietuvos totoriai*, red. Sitdykov G., Jakubauskas A., Kaunas, Vilnius, 1995-2014.

ir visuomeninį tautinės mažumos statusą. Tik XX a. 8-9-ajame dešimtmėčiais jų istorija pamažu pradėjo domėtis tyrinėtojai, tada pasirodė ir pirmieji straipsniai bei monografijos apie jų apgyvendinimą LDK, religinį gyvenimą, veiklas²⁴. Kita vertus, nors autoriai lietė totorių migracijos klausimą kalbant apie XIV-XVIII a., tačiau tyrimų, susijusių su migracija Antrojo pasaulinio karo metais, imtasi nebuvo. Lenkų kalba monografiją, analizuojančią totorių gyvenimą Liaudies Lenkijoje, vienas pirmųjų parašė dr. Ali Miśkiewicz²⁵. Apimdamas laikotarpį nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos, A. Miśkiewicz kreipė dėmesį į totorių vidinės migracijos procesus, naujų gyvenviečių susiformavimą vakarinėse žemėse ir ten įsikūrusių musulmonų bendruomeninį gyvenimą, susitikimus, svarbiausius įvykius iki pat 1990 metų. Keliais sakiniais paliestos ir išorinės migracijos į Vakarų tendencijos. Neseniai pasirodė dar vienas lenkų kilmės totorių tyrinėjo A. Miśkiewicz darbas, konkrečiai orientuotas į totorius, kurie po Antrojo pasaulinio karo apsigyveno Vakarų Lenkijoje²⁶. Nepaisant to, kad chronologinės knygos ribos išsiplėtė iki 2005 metų, pagrindinė joje pateikta informacija nedaug kuo skiriasi nuo ankstesnės autoriaus monografijos.

Dar vienas lenkų mokslininkas – dr. Artur Konopacki nuotraukomis iliustruotoje knygoje apie musulmonus²⁷ aprašė jų istoriją nuo apgyvendinimo LDK ir Lenkijos karalystėje, kiekviename skyriuje apžvelgdamas jų veiklas, amatus, gyvenvietes, keičiantis amžiams. Rafał Berger biografinio pobūdžio knygoje apie Motiejų Konopackį (Maciej Konopacki)²⁸, aprašė ne tik šio asmens gyvenimo istoriją, bet ir įvade pateikė informacijos apie totorių gyvenimą Lenkijoje nuo LDK ir Lenkijos Karalystės laikų iki šių dienų. Minimaliai paliesti ir migracijos aspektai po abiejų karų.

Lietuvos istoriografija nagrinėjamu klausimu negausi. Išsamių tyrinėjimų, liečiančių musulmonų migracijos procesus Antrojo pasaulinio karo metais ir po jo, visai nėra. Apžvalga galima pradėti nuo Stanislovo Kričinskio monografijos²⁹, išverstos į lietuvių kalbą dar 1993 metais, kurioje autorius supažindina skaitytojus su bendru istoriniu kontekstu nuo totorių apsigyvenimo LDK teritorijoje iki Antrojo pasaulinio karo. Monografijoje autorius rašo apie musulmonų gyvenviečių Lietuvoje ir Lenkijoje kaitą, jų religinį ir bendruomeninį gyvenimą iki 1939 metų.

²⁴ Miśkiewicz A., *Tatarzy polscy 1918-1939*, Warszawa, 1990; Borawski P., Sienkiewicz W., *Chrystyjanizacja Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim, Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, T. 34, Warszawa, 1989; Borawski P., Dubiński A., *Tatarzy polscy: dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa, 1986; Borawski P., *Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce XIV-XVII, Przegląd Orientalistyczny*, Nr. 4, Warszawa, 1977; Batūra R., *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą*, Vilnius, 1975; Konopacki M., *Spoločność tatarska w Polsce wczoraj i dzisiaj, Przegląd Orientalistyczny*, Nr. 2, Warszawa, 1969.

²⁵ Miśkiewicz A., *Tatarska legenda: Tatarzy polscy 1945-1990...*

²⁶ Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich Polski w latach 1945-2005...*

²⁷ Konopacki A., *Musulmanie na ziemiach Rzeczypospolitej*, Białystok, 2006.

²⁸ Berger R., *Maciej (Musa) Konopacki. Udręczenie tatarskością*, Warszawa, 2013.

²⁹ Kričinskis S., min. veik.

Biografinių duomenų apie Antrojo pasaulinio karo metais emigravusias totorių asmenybes ir jų veiklą iševijoje suteikė dr. Ado Jakubausko, dr. Galimo Sitdykovo ir dr. Stanislavo Dumino parengta informacinio – enciklopedinio pobūdžio knyga „Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje“³⁰.

Islamo religijos ir jos išpažintojų atsiradimo Lietuvoje istoriją, musulmonų etninės sudėties valstybėje kaitą XX a. straipsnyje analizavo ir prof. Egdūnas Račius³¹.

Magistro darbo **struktūrą** sudaro santraukos lietuvių ir užsienio (anglų) kalbomis, įvadas, dėstomoji dalis, kurią sudaro 3 skyriai, turintys poskyrius, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas. Pirmasis dėstomosios dalies skyrius padalintas į 3 poskyrius. Pirmajame jų trumpai apžvelgiamas migracijos proceso teorinis kontekstas, apibrėžiama jo samprata, formos, pagal teorines prielaidas apibūdinamas konkretus nagrinėjamas atvejis. Antrajame – pateikiama trumpa totorių atsiradimo LDK ir Lenkijos teritorijoje istorija, imigracijos ir emigracijos tendencijos iki Antrojo pasaulinio karo pradžios. Trečiajame poskyryje aprašomi musulmonų likimai, migracijos raida prasidėjus Antrajam pasauliniam karui.

Antrasis skyrius orientuotas į totorių gyvenimo iševijoje religinį, bendruomeninį, organizacinį gyvenimą. Šią dalį sudaro 3 poskyriai, kurių antrasis turi 2 skirsnius. Pirmajame poskyryje siekiama išsiaiškinti totorių migracijos kryptis Europoje, didžiausias dėmesys kreipiamas į tas Europos kontinento valstybes, kuriose įsikūrė gausiausias skaičius Lietuvos ir Lenkijos politinių pabėgėlių, išpažįstančių islamo religiją. Antrasis poskyris, kuriame bandoma išsiaiškinti musulmonų gyvenimą Amerikoje, yra išskaidytas į 2 skirsnius. Viename jų akcentuojama migracijos raida ir bruožai Amerikos kontinente, kitame – detalizuojama Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos totorių organizacijos JAV istorija ir veikla, atsižvelgiant į bendruomenės statutą. Trečiajame poskyryje bandoma išsiaiškinti kitas islamo išpažintojų emigracijos kryptis.

Trečiasis baigiamojo darbo skyrius suskirstytas į 3 poskyrius. Pirmasis jų yra padalintas į 2 skirsnius ir jame siekiama išsiaiškinti musulmonų vidinės migracijos procesus bei gyvenimo kaitą Lietuvoje: viename iš skirsnių bandoma nustatyti, kaip keitėsi bendruomenės tautinė sandara, skaitlingumas ir religinis gyvenimas sovietiniais metais, kitame – siekiama parodyti, kaip pasireiškė islamo išpažintojų etniškumas tiriamu periodu. Antrasis poskyris taip pat padalintas į 2 skirsnius. Pirmajame – bandoma aptarti totorių repatriacijos iš Lietuvos į Lenkiją 1944-1947 metais aspektus ir jų įsikūrimą valstybės Vakaruose. Kitame skirsnyje siekiama išsiaiškinti, kaip keitėsi musulmonų religinis ir bendruomeninis gyvenimas Liaudies Lenkijoje, ir palyginti jį su Lietuvos atveju. Trečiajame poskyryje bandoma nustatyti Lietuvoje ir Lenkijoje likusių islamo išpažintojų tarpusavio santykius bei ryšių galimybes su emigravusiais tautiečiais.

³⁰ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik.

³¹ Račius E., min. veik.

1. MIGRACIJOS TENDENCIJOS

Pirmiausia, šiame skyriuje bus apibrėžti teoriniai aspektai, daugiausia orientuojantis į „migracijos“ sąvokos, jos formų, tipų apibūdinimus, „diasporos“ termino supratimą, būdingus bruožus. Aprašytos teorinės prielaidos bus paaiškintos remiantis konkrečiu nagrinėjamu atveju, kitaip tariant, pritaikytos Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raidos tyrimui. Taip pat, siekiant apžvelgti islamo išpažintojų migracijos istoriją nuo įsikūrimo LDK ir Lenkijos žemėse iki Antrojo pasaulinio karo, bus aprašytas musulmonų apsigyvenimas šiose valstybėse nuo XIV a., jų imigracijos ir emigracijos istorinis, jei yra duomenų – ir demografinis, kontekstas, trumpai aptarta jų padėtis, bendruomeninio ir religinio gyvenimo bruožai abiejų šalių teritorijose keičiantis amžiams. Galiausiai šiame skyriuje bus akcentuojami Lenkijos ir Lietuvos islamo tikėjimo žmonių likimai ir migracijos raida Antrojo pasaulinio karo metais.

1.1 Teoriniai migracijos procesų aspektai

Migracijos sąvoka įtraukia bet kokią žmonių judėjimą vienoje valstybėje arba kertant jos teritorines ribas. Egzistuoja ir klasikiniai migracijos apibrėžimai, kurie apibūdina sąvoką ir koreguojant, priklausomai nuo to, kokiam kontekste ji vartojama, leidžia ją pritaikyti atskirų mokslininkų darbuose. Prie klasikinių apibūdinimų priskiriama Edvardo Stokvelo (Edward Stockwell) ir Teodoro Grauto (Theodore Groat) definicija, teigianti, kad tai yra gyventojų persikėlimas iš vienos gyvenamosios vietos į kitą, kertant administracines vietovės ribas³². Viljamas Petersenas (William Petersen) ir Renė Pertersenas (Renee Petersen) migraciją apibrėžia kaip asmenų persikėlimą iš vienos vietos į kitą santykinai ilgam laikui, ganėtinai dideliu atstumu³³. Panašiai ją suvokia ir V. M. Moisenko (V.M. Moiseenko), teigdamas, kad migracija yra gyvenamosios vietos keitimas visam arba tam tikram laikui kertant šalių teritorines ribas³⁴. Nors šie apibrėžimai nėra visapusiškai išsamūs, tačiau visuose pastebimas laiko ir erdvės svarbumas. Vėlesniuose migracijos sampratos apibūdinimuose atsiranda ir tikslo arba naudos aktualumas, kurią pirmieji išryškino Kenetas Kemėjaris (Kenneth Kammeyer) ir Helena Dogerti (Helen Daugherty). Jų teigimu, migracija apima ne tik individų persikėlimą iš vienos gyvenamosios vietos į kitą, tačiau

³² Stockwell G. E., Groat T. H., *World Population: an Introduction to Demography*, New York, London, Toronto, 1984, p. 289.

³³ Petersen W., Petersen R., *Dictionary of Demography: Terms, Concepts, and Institutions*, Vol. 1, New York, London, 1986, p. 566.

³⁴ Rudžinskienė R., Paulauskaitė L., Lietuvos gyventojų emigracijos priežastys ir padariniai šalies ekonomikai, *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, Nr. 8, Vilnius, 2014, p. 63-64.

ir tikslą naujoje vietoje pasilikti gana ilgai³⁵. Svarbu akcentuoti, kad nors egzistuoja šie klasikiniai migracijos apibūdinimai, tačiau sampratos raida ir apibrėžimų įvairovė pastebima iki šių dienų.

Pagal tipologijas arba kryptingumą, migracija gali būti skirstoma į vidinę (teritorinę) – vykstančią valstybės viduje, dažniausiai iš periferinių į labiau urbanizuotas vietas, ir išorinę (tarptautinę), kuri pasižymi išvykimu už valstybės sienų³⁶. Pastebima, kad išorinė migracija, kitaip nei vidinė, veikia bendrąjį valstybės gyventojų skaičių. Šioje vietoje būtina apibrėžti ir emigracijos, imigracijos ir reemigracijos sąvokas. Emigracija yra vadinamas gyventojų persikėlimas iš vienos valstybės į kitą. Jų grįžimas atgal į gimtinę – reemigracija. Naujų gyventojų atvykimas į šalį – imigracija³⁷. Be to, kalbant apie gyventojų perkėlimą, šiame darbe mums bus svarbus ir „repatriacijos“ terminas, kuris apibūdina piliečių grįžimą ar karo pabėgėlių sugrąžinimą į tėvynę³⁸.

Verta paaiškinti ir sąvoką „diaspora“. Šiame darbe ja vadinama tautinės bendruomenės dalis, gyvenanti už savo tėvynės teritorinių ribų. Svarbu atkreipti dėmesį, kad diaspora pasižymi tam tikrais bendrais bruožais: dažniausiai prievartiniu, trauminiu grupės išsisklaidymu iš kilmės šalies (tėvynės) į kelias ar daugiau užsienio valstybes, kolektyvine atmintimi apie istorinius faktus, kultūrinį paveldą, orientacija į tėvynę, netiesioginiais ryšiais su ja ir stipria etninės grupės savimone, identifikacija su ja, pastangomis išlaikyti mažumos kultūrinį, religinį tapatumą, gyvenant imigracijos valstybėje³⁹. Laikui bėgant išsiplėtė ir sąvokos vartojimas, kol galiausiai ja pradėta apibūdinti skirtingas žmonių grupes – ne tik emigrantus, imigrantus, bet ir tremtinius, politinius pabėgėlius, įvairias mažumas⁴⁰. Prof. Robinas Koenas (Robin Cohen) skiria 5 pagrindinius diasporų tipus: 1) Aukos arba nukentėjusiųjų diaspora, kuriai priskiriami žydai, armėnai, afrikiečiai; 2) Darbo, kurią sudaro indai, turkai, kinai, japonai; 3) Imperinė, kolonistų, pavyzdžiui, britų, rusų ar kiti kolonijų šalių gyventojų; 4) Prekybos, kuriai priskiriami libaniečiai ir kinai; 5) Deteritorizuota, kurią geriausiai atspindi Karibų tautos, parsiai, romai, musulmonai ir kitos religinės diasporos⁴¹.

Grįžtant prie migracijos apibūdinimo, reikia akcentuoti, kad ši skiriasi savo trukme ir formomis. Ji gali būti nuolatinė arba laikina. Nuolatinės migracijos atveju emigravę asmenys įsikuria naujoje gyvenamojoje vietoje visam laikui. Laikinos – po tam tikro laiko tarpo vėl sugrįžta į gimtinę. Savanoriškos migracijos eigoje žmonės keičia gyvenamąją vietą savo noru, be jokios prievartos. Tuo tarpu priverstinis persikėlimas yra susijęs su baime, grėsme ir dažniausiai yra sąlygotas atskirų tautų, grupių diskriminacijos, valstybių sienų kaitos, karo situacijos ar kitokių neramumų valstybėje.

³⁵ Daugherty H., Kammeyer K. C. W., *An Introduction to population*, New York, London, 1995, p. 109.

³⁶ Vaitekūnas S., min. veik., p. 278.

³⁷ *Ibidem*; Guščinskienė J., *Sociologijos įvadas: struktūrinės loginės schemas ir komentarai*, Kaunas, 2001, p. 56.

³⁸ *Tarptautinių žodžių žodynas*, sud. Kinderys A. ir kiti, Vilnius, 2008, p. 639.

³⁹ Cohen R., *Global Diasporas: An Introduction*, 2nd ed., London and New York, 2008, p. 4-8.

⁴⁰ Aleksandravičius E., *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija*, Vilnius, 2013, p. 9.

⁴¹ Cohen R., min. veik., p. 18.

Pagrindinės migracijos priežastys gali būti skirstomos į politines, socialines ir ekonomines⁴². Būtent mūsų analizuojamu atveju politiniai veiksniai bus aktualiausi. Jie neseniai buvo aptarti ir dažniausiai yra susiję su priverstinio persikėlimo atvejais. Kolonistų iš kitų SSRS šalių migracijos atveju, svarbios ir socialinės bei ekonominės priežastys. Remiantis socialiniais veiksniais – asmenų judėjimą lemia nesaugumo jausmo egzistavimas ir perspektyvų savo šalyje nematymas, ekonomiais – persikeliama dėl geresnių darbo galimybių.

Analizuodami migraciją, mokslininkai remiasi tam tikromis teorijomis, kurios aiškina jos priežastis ir atskleidžia įvairius aspektus. Nors dauguma teorijų susiję su ekonomiais procesais ir yra papildančios viena kitą, tačiau istorikai dažniausiai analizuoja migrantų patirtis, remiantis *Istorinės atminties teorija*⁴³. Šiuo atveju, siekiant paaiškinti migracijos tendencijas, svarbi kolektyvinė tautos atmintis, istorinės patirtys⁴⁴.

Siekiant sugretinti su tiriamu atveju, svarbu pažymėti, kad Lietuva ir Lenkija gyventojų migracijos raidos kontekste taip pat nėra išimtis. Koncentruojantis į tiriamojo laikotarpio pradžią (1944 metus), būtina akcentuoti, kad Antrojo pasaulinio karo metais vyko didžiausia priverstinė emigracija, kai abiejų šalių gyventojai, bijodami represijų ir tremties, traukėsi į Vakarų. Kartu su jais išvyko ir dalis abiejose valstybėse gyvenusių islamo išpažintojų⁴⁵. Šiuo tarptautinės emigracijos periodu dauguma jų paliko gimtąsias vietas visam laikui. Sudarydami išeivijoje nedidelę Lietuvos ir Lenkijos totorių diasporą, jie telkėsi greta vieni kitų arba jungėsi prie atskirų lietuvių ar lenkų bendruomenių.

Tuo tarpu likusius Lietuvoje ir Lenkijoje paveikė prasidėję repatriacijos iš Lietuvos į Lenkiją ir vidinės migracijos iš kaimų į miestus, procesai⁴⁶. XX a. 6-9-ajame dešimtmečiais, vykstant vidiniam darbo jėgos judėjimui SSRS, abiejose valstybėse atsirado ir musulmonų imigrantų iš SSRS islamiškų valstybių. Kitose šio skyriaus dalyse bus aptariamas islamo išpažintojų istorinis migracijos kontekstas iki Antrojo pasaulinio karo ir jų likimai bei migracijos raida prasidėjus karui – vokiečių ir pirmosios sovietinės okupacijos metais.

⁴² Sipavičienė A., *Tarptautinė gyventojų migracija Lietuvoje: modelio kaita ir situacijų analizė*, Vilnius, 2006, p. 11.

⁴³ *Lietuvos valstybės ilgalaikė strategija lietuvių emigracijos ir išeivijos atžvilgiu*, parengė Janeliūnas T. ir kiti, Vilnius, 2006, p. 136-137.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 137.

⁴⁵ Bohdanowicz D. G., Interviu Nr. 1, *Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich i Litewskich w latach 1944-1990*, Warszawa, 2015 m. kovo 25 d. [Asmeninis šio darbo autorės interviu archyvas]; Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

⁴⁶ *Ibidem*; Miśkiewicz A., *Tatarska legenda. Tatarzy...*, s. 11.

1.2 musulmonų migracijos į Lietuvą ir Lenkiją apžvalga iki Antrojo pasaulinio karo

Pirmieji musulmonai, atkeliavę į Lenkijos ir Lietuvos žemes dar ankstyvaisiais viduramžiais, buvo arabų keliautojai ir pirkliai⁴⁷. Vis tik, šie asmenys atvykdavo tik pažintiniais ar ekonominiais tikslais ir po kiek laiko grįždavo į savo gimtąsias vietas. Tikroji musulmonų apsigyvenimo LDK ir Lenkijos Karalystėje (toliau – LK) istorija prasideda XIII-XIV a., kada užkariavę rusų kunigaikštystes, jie tiesiogiai susidūrė su šiomis žemėmis. Nors iš pradžių pirmųjų islamo išpažintojų – totorių, migracija buvo laikina, siaubimo ir grobiamųjų žygių pagrindu, tačiau XIV a. Aukso Ordoje prasidėję neramumai skatino kai kuriuos jų pasilikti ir pradėti sėslų gyvenimą naujose vietose. Politinių aplinkybių paskatinti, sąjungas su totorių kariais pirmieji sudarė LDK valdovai Gediminas, Kęstutis ir Algirdas⁴⁸. Yra žinoma, kad jau XIV a. viduryje čia apsigyveno dalis chano Džanibeko kareivių, kurie galėjo būti vieni pirmųjų nuolatinių imigrantų šiose teritorijose⁴⁹. Apdovanoti žemėmis jie kūrėsi kunigaikščių valdose, saugojo pilis ir pasienius, tarnavo kariuomenėje. Šiuo laikotarpiu LDK ir LK galėjo atsirasti ir totorių belaisvių, paimtų kovų metu, bei bėglių iš Aukso Ordos.

Jogaila taip pat priėmė musulmonus į LK ir LDK žemes. Tiesa, karaliaus įkurdinti islamo išpažintojai perėjo į krikščionybę ir dauguma asimiliavosi prie vietos gyventojų. Jų apsigyvenimui šiose teritorijose didelę įtaką padarė 1380 metų Kulikovo mūšis, kurį pralaimėję Aukso Ordos valdovas, Krymo emyras Mamajus ir jo sąjungininkai, buvo priversti trauktis iš savo valstybės. Jogaila suteikė jiems žemių Uždnieprėje, šie priėmė krikštą ir davė pradžią kunigaikščių Glinskių giminei⁵⁰. Religijos pakeitimą liudija ir 1434 m. kunigo Mykolo Kozlovskio teiginys, kad karalius Lenkijos kaimuose ir miestuose įkurdino apie du tūkstančius totorių ir pasirūpino jų krikštu⁵¹.

Vytauto valdymo laikotarpiu į LDK kėlėsi politiniai emigrantai iš Aukso Ordos, kurie gavę žemių dažnai pasilikdavo visam laikui⁵². XIV a. pabaiga – XV a. pradžia – intensyviausios totorių imigracijos į LDK laikotarpis⁵³. XIV a. pabaigoje musulmonų migrantus jau galima skirstyti į belaisvius, patekusius į LDK ir LK teritoriją ne savo noru, tai yra prievartos būdu, ir savanorius, dažniausiai emigravusius iš gimtųjų vietų laisva valia arba siekusius išvengti politinių neramumų. Yra žinoma, kad LDK prieglobstį rado ir chanas Tochtamyšas su šeima ir kariais. Jis kartu su didžiuoju kunigaikščiu dalyvavo kariniuose žygiuose ir įsiveržę į kipčiakų stepes, parsivedė

⁴⁷ *Historia Islamu w Polsce*, red. Muzułmański Związek Religijny w RP, nuoroda internete: <http://www.mzr.pl/pl/info.php?id=5> [Žiūrėta 2015-02-08].

⁴⁸ *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas...*, p. 62; Kričinskis S., min. veik., p. 18.

⁴⁹ *Ibidem; Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas...*, p. 62.

⁵⁰ *Ibidem*;

⁵¹ Kričinskis S., min. veik., p. 20.

⁵² *Ibidem*, p. 19.

⁵³ *Ibidem*, p. 25.

belaisvių ir savanorių emigrantų, kurie, ko gero, galėjo būti Tochtamyšo šalininkai⁵⁴. Belaisviai buvo perleisti Lenkijos valdovui ir ten priėmė krikštą, tuo tarpu emigravę savo valia – palikti Lietuvos žemėse, toliau išpažino islamo religiją⁵⁵. Vėlesnių žygių metu Vytautas parsivedė ir kelis šimtus karaimų ir totorių iš Krymo, o vėliau ir jie patys atvykdavo į tiriamas teritorijas⁵⁶. Dėl šios priežasties XIV a. pabaigoje buvo įkurtos Keturiasdešimt totorių, Kozaklarų, Kolnolarų gyvenvietės, netrukus atsirado – Prūdžionių ir Merešlėnų⁵⁷.

XV a. pradžioje, Vytautui pralaimėjus mūšį prie Vorsklos, vėl pradėjo daugėti emigrantų iš Aukso Ordos. Tuomet atvyko Tochtamyšo sūnūs su kariuomene, jie ir kiti totoriai rėmė lietuvius bei lenkus Žalgirio mūšyje⁵⁸. Be abejo, dalis šių karių visam laikui pasiliko dovanotose valdose, taip didindami musulmonų LDK ir LK skaičių.

Naujose vietovėse keitėsi totorių gyvenimo būdas, kuris iš klajoklinio tapo sėslus. Jiems buvo suteiktos žemės, nevaržomai galėjo kultivuoti savo religiją ir statyti šventyklas. Nors būdavo ir atvejų, kad musulmonai ketindavo reemigruoti atgal į gimtinę, tačiau valdovai stengdavosi juos sulaikyti, o už bandymą pabėgti – bausdavo⁵⁹. Išilgai Žemaitijos pasienio, gynybos tikslais, buvo įkurtos totoriškos gyvenvietės Trakų, Kauno, Vilniaus, Punios, Lydos, Krėvos, Gardino, Naugarduko apylinkėse⁶⁰. Amžiams keičiantis totorių gyvenamasis arealas plėtėsi, radosi vis naujų gyvenviečių.

Musulmonų migracija į šias žemes tęsėsi ne vieną šimtmetį. Krymo chanato įkūrėją Hadži Girėjų savo valdose priėmė ir Kazimieras Jogailaitis⁶¹. Vis tik, šis totorius vėliau grįžo atgal į Krymą. Taip pat pakaitomis prieglobsčio LDK ir LK ieškojo įvairūs Aukso Ordos chanai ir caraičiai⁶². Jie buvo apdovanoti žemėmis, rodydami pasitikėjimą jogailaičiai juos įdarbindavo ir valdovo kanceliarijoje – vertėjais, raštininkais, pasiuntiniais bei saugojo nuo didikų ir valdininkų spaudos⁶³. Reikia pažymėti, kad tik XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje – Lietuvos ir Lenkijos nesantaikos bei karų su Krymo chanatu laikotarpiu, kai kurie totoriai patyrė nemalonumų, buvo kalinami ir persekiojami, o po Klecko mūšio šiose teritorijose atsirado ir belaisvių iš Krymo⁶⁴. Tuo metu iš Aukso Ordos atvyko ir paskutinės politinių emigrantų grupės. Nors daugiausia totoriai buvo

⁵⁴ *Ibidem*, p. 20; Konopacki A., *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX w.*, Warszawa, 2010, s. 27–28.

⁵⁵ Kričinskis S., min. veik., p. 20.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 21, 23.

⁵⁷ *Historia Islamu w Polsce...*

⁵⁸ *Ibidem*; Konopacki A., min. veik., s. 28; Potašenko G., min. veik., p. 54.

⁵⁹ *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas...*, p. 64; Kričinskis S., min. veik., p. 26.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 25.

⁶¹ Vaitekūnas S., min. veik., p. 343.

⁶² *Ibidem*; Kričinskis S., min. veik., p. 27; Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 10.

⁶³ Konopacki A., min. veik., s. 41.

⁶⁴ Kričinskis S., min. veik., p. 29.

apgyvendinti kaimo vietovėse, tačiau gyvenviečių buvo ir privačiose Sapiegų ir Radvilų totoriams duotose žemėse, o belaisviai buvo kurdinami ir miestuose⁶⁵.

ATR laikotarpiu keitėsi totorių gyvenviečių išdėstymas, nes kai kurie jų persikėlė į Lenkijos teritoriją, kiti – emigravo⁶⁶. Dar XIV a. prasidėjęs imigrantų slavėjimo procesas, labiausiai totorius palietė XVI a., kai jie prarado savo gimtąją kalbą⁶⁷. Anksti patyrę kalbinę asimiliaciją, jie pradėjo vartoti rusėnų ir lenkų kalbas. Be to, dar ATR periodu totoriai buvo susiskaldę socialiniu, luominiu požiūriu bei susiskirstę į žemvaldžių ir miestiečių grupes⁶⁸. Žemvaldžių sluoksnį sudarė bajorų kilmės imigrantai iš Aukso Ordos ir totoriai kazokai – paprastų Ordos bėglių palikuonys. Tuo tarpu gyvenantys miestuose sudarė kitą socialinę grupę, nes buvo nepasiturintys, užsiėmė odų apdirbimu, daržininkyste, prekyba ar vežėjavimu⁶⁹.

XVII a. pradžioje vykę religinės kovos tarp sustiprėjusios katalikybės ir silpnėjančios reformacijos, palietė ir totorius. Kai Vilniaus vyskupu buvo Benediktas Vaina, musulmonams uždrausta atnaujinti ir statyti savo maldos namus, taip pat tuo metu buvo sugriauta mečetė Trakuose, sudegintos kelios raganavimu apkaltintos totorės⁷⁰. Kai kurie dvasininkai agitavo atversti juos į krikščionybę, siūlė atimti bajorų teises ir taikyti represijas, tačiau konkrečių atvejų šio darbo autorei užfiksuoti nepavyko.

Totorių gyvenvietės patyrė nemažai nuostolių karų su Švedija ir Maskva metu XVII a. Mečetės buvo apiplėštos arba sugriautos, kai kurių parapijų gyventojai nužudyti, dalis – pateko į nelaisvę, buvo išvaryti į Kazanės žemes, kiti – priversti trauktis į Palenkę, Kuršą, Voluinę⁷¹. Šiuo laikotarpiu vargino ir karai su Osmanų imperija. Jų metu dalis totorių perėjo į turkų pusę ir išsikėlė į Osmanų žemes⁷². Emigraciją sąlygojo ir sudarytos sutartys tarp ATR ir Osmanų imperijos, kurios numatė laisvą visos ATR totorių persikėlimą į Turkiją⁷³. Skaičiuojama, kad tuo metu išvyko apie 3000 musulmonų, bet kai kurie jų grįžo atgal XVII a. pabaigoje, Jono III Sobieskio pastangų dėka. Tuomet atsirado totorių gyvenvietės dabartinės Lenkijos teritorijoje: Krušianų, Bohonikų, Studžiankos, Lužanų, Malavičių kaimuose⁷⁴.

XVIII a. pradžioje dėl maro sustiprėjęs religinis uolumas, išryškino netoleranciją kitatikių atžvilgiu, todėl prasidėję persekiojimai taipogi privertė kai kuriuos musulmonus emigruoti į Turkiją, Italiją, dažnai ir į Chotyną⁷⁵. Vieni išėivijoje pasilikdavo visam laikui, kiti – sugrįždavo atgal.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 32, 161.

⁶⁶ *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas...*, p. 65.

⁶⁷ Konopacki A., min. veik., s. 55; Kulwicka-Kamińska J., Kamiński I., *Islam po polsku*, Poznań, 2007, s. 142.

⁶⁸ Kričinskis S., min. veik., p. 30.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 31; Miśkiewicz A., *Tatarska legenda. Tatarzy polscy 1945-1990...*, s. 35.

⁷⁰ Kričinskis S., min. veik., p. 35, 159; Konopacki A., min. veik., s. 78.

⁷¹ *Ibidem*, s. 36; *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas...*, p. 65.

⁷² Kričinskis S., min. veik., p. 39.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Historia Islamu w Polsce...*

⁷⁵ Kričinskis S., min. veik., p. 43-44.

Paskutinis ATR padalijimas lėmė, kad dauguma totorių gyvenviečių atsidūrė Rusijos imperijos teritorijoje. Užnemunėje, prie Sokulkos ir Gardino esančios vietovės, iki 1807 metų priklausė Prūsijai, Palenkės Belsko pavieto sodybos – Austrijai⁷⁶. Dėl skolų ir didelių valdų mokesčių kai kurios totorių šeimos iš ten emigravo į Turkiją⁷⁷.

1807 metais iš Prūsijos ir Austrijos atimtų žemių buvo įkurta Varšuvos kunigaikštystė, o 1815 – Lenkijos Kongreso karalystė, faktiškai valdoma Rusijos. Lenkijos kariuomenės panaikinimas, bet geresnių politinių sąlygų turėjimas ten gyvenusiems totoriams sudarė galimybę pradėti dalyvauti visuomeniniame gyvenime anksčiau už tuos, kurie liko Lietuvoje. Pastebima, kad per XIX a. Palenkės ir Suvalkijos Užnemunės totoriai sulenkėjo. Jie labiausiai priešinosi ir rusifikacijos įtakai, netgi nemokėjo rusų kalbos⁷⁸. Gali būti, kad nuo rusifikacijos iš dalies juos saugojo religinis skirtumas ir faktas, kad jie palaikė ryšius su turkais, kurie buvo Rusijos valdžioje.

XIX a. pradžioje Napoleono gvardijoje buvo suformuotas totorių eskadronas, kuris kartu su juo dalyvavo mūšiuose, o armijai traukiantis – maždaug 50 totorių kartu su Napoleonu išvyko į Prancūziją⁷⁹. Atgal grįžo tik XIX a. 2-ojo dešimtmečio viduryje, kai kariuomenės likučiams buvo leista parvykti į savo gimtąsias vietas⁸⁰.

Tuo tarpu Rusijos kariuomenės totorių pulke galėjo tarnauti tik dokumentais bajorystę patvirtinę totoriai. Daugelis negalėdami įrodyti savo kilmės, kėlėsi iš kaimų į miestus, kai kurie – emigravo į Chotyną arba į Rusijos gilumą⁸¹. Emigraciją kėlė ir gandai, kad jie privalės priimti stačiatikių tikėjimą. Tikėdami šiais gandais, XIX a. pradžioje išvyko 34 totoriai⁸².

Už dalyvavimą 1830-1831 ir 1863-1864 metų sukilimuose, buvo konfiskuotos kai kurių totorių valdos, dalis buvo sulaikyti ar žuvo, treti – priversti emigruoti⁸³. Kita vertus, galima pastebėti, kad po Sausio sukilimo musulmonams negrėsė tokios griežtos sankcijos kaip lietuviams ir lenkams. Nors rusifikacijos įtakos jie neišvengė, tačiau buvo bandoma juos patraukti į savo pusę suteikiant teises, kurios buvo atimtos iš kitų gyventojų: pripažįstant bajorystę, išduodant leidimus užimti pareigas civilinėje tarnyboje⁸⁴.

Būtina paminėti, kad tarnaudami kariuomenėje, jie buvo siunčiami į įvairias imperijos vietas, kaip antai, Krymą, Kazanę, Kaukazą, todėl ten susidurdavo ir su kitais musulmonais⁸⁵. Be to,

⁷⁶ Bairašauskaitė T., min. veik., p. 201, 205.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 205.

⁷⁸ Kričinskis S., min. veik., p. 54.

⁷⁹ Bairašauskaitė T., min. veik., p. 97.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 98.

⁸¹ Vaitekūnas S., min. veik., p. 347; Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 26; Kričinskis S., min. veik., p. 50.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, p. 52; Bairašauskaitė T., min. veik., p. 44.

⁸⁴ Kričinskis S., min. veik., p. 51-52.

⁸⁵ Jakubauskas A., Sitydykov G., Dumin S., min. veik., p. 57; Bairašauskaitė T., min. veik., p. 99-101.

dažnai sudarydavo santuokas su totorėmis iš Pavolgio, Azerbaidžano ar Krymo ir sukūrę šeimas visam laikui pasilikdavo naujose vietose.

XIX a. totorių jaunimas pradėjo studijuoti Rusijos imperijos aukštosiose mokyklose Kijeve, Peterburge, Maskvoje, Rygoje, kai kurie užėmė pareigas ir valstybės tarnyboje⁸⁶. Daugėjo musulmonų, migruojančių į miestus. Be to, žemės netekusios šeimos taip pat dažnai iš kaimų kėlėsi į miestelius ar didesnius miestus. Vis tik, totoriai stengdavosi nenutolti nuo skaitlingesnių tautiečių gyvenamųjų vietų. Persikėlimo tendencijos galėjo priklausyti ir nuo siekio išlaikyti giminystės ir bendruomeninius ryšius, migracijai reikšmės turėjo ir mečečių išdėstymas tam tikrose vietose. Galima daryti prielaidą, kad baudžiavos panaikinimas ir įvairios agrarinės krizės taip pat galėjo turėti įtakos totorių persikėlimui į kitas vietas, tačiau konkrečių duomenų šiuo klausimu neteko aptikti.

Po 1830-1831 metų lapkričio sukilimo religijos reikalais pradėjo rūpintis dvi valdybos – Taurijos Simferopolyje ir Orienburgo Ufoje. Vakarų gubernijose gyvenančios musulmonų bendruomenės pateko į Krymo dvasinės valdybos pavaldumą, o savarankiškumą atgavo tik 1917 metais⁸⁷. Skaičiuojama, kad po paskutiniojo ATR padalijimo šiose žemėse buvo 17 mečečių⁸⁸. Aplink jas telkėsi musulmonų bendruomenės, dauguma buvo pastatytos XVI-XVII a., maždaug 7 atsirado ir cariniu laikotarpiu. XIX a. vidurio duomenimis, Minsko, Gardino, Podolės, Volynės, Vilniaus ir Kauno gubernijose gyveno apie 6000 totorių⁸⁹. Lenkijos Karalystėje Augustavo ir Liublino gubernijose 1860 metais buvo 294, 1861 metais – 307⁹⁰. Suvalkų gubernijoje panašiu periodu gyveno 155 totoriai⁹¹.

XX a. pradžioje kai kurie Lietuvos ir Lenkijos musulmonai dalyvavo Krymo ir Kazanės totorių išsivadavimo sąjūdyje, taip pat lenkų revoliuciniame judėjime⁹². Lietuvos ir Lenkijos teritorijoje esančios gyvenvietės šiuo laikotarpiu vėl patyrė permainų: kai kurios pradėjo nykti, mažėti, kaip antai, Vinkšnupiuose (Suvalkuose), visiškai išnyko – Voluinėje (dabart. Ukraina)⁹³.

Dar prieš Pirmąjį pasaulinį apie 500 Lietuvos ir Lenkijos musulmonų emigravo į Jungtines Amerikos Valstijas (toliau – JAV), kur telkėsi Niujorke, Bruklino rajone⁹⁴. 1907 metų vasario 2 d. buvo įsteigta Lietuvos totorių draugija (angl. *Lithuanian Tartar Society*), kuriai vadovavo Jokūbas Safarevičius (Jakob Safarewitz), vėliau – Jokūbas Gembickis (Jakob Gambitsky). Draugija veikė

⁸⁶ *Ibidem*, p. 107-108; Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 15-16, 45-46.

⁸⁷ Konopacki A., min. veik., s. 15; Bairašauskaitė T., min. veik., p. 134, 141.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 150, 153-154.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 213-214.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 216.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 59-60; Kričinskis S., min. veik., p. 55.

⁹³ *Ibidem*, p. 56.

⁹⁴ Czachorowski M., Religijne stowarzyszenie tatarów polsko-litewskich w USA, *Rocznik tatarów polskich*, seria 2, t. 1 (15), 2014, Białystok, s. 247; Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 9, *Totorių gyvenimas Lietuvoje ir išėvijoje po Antrojo pasaulinio karo*, Kaunas, 2015 m. vasario 25 d. [Interviu saugomas šio darbo autorės asmeniniame archyve]; Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich Polski...*, s. 25; Miškiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 12.

pagal savo statutą – „Lietuvos totorių bendruomenės konstitucija“ (anglų k. – *Constitution of the Lithuanian Tartar Society*), išleista 1911 metų vasario 28 d. anglų ir rusų kalbomis⁹⁵. Laikui bėgant – 1931 metais Bruklino rajone jie įsigijo XIX a. statytą pastatą ir XX a. 4-ajame dešimtmetyje ten atidarė Totorių islamiškąjį centrą, kuris jiems tarnavo kaip maldos namai. Manoma, kad tai galėjo būti pirmoji musulmonų mečetė Niujorke⁹⁶. Nors ten gyvenusių Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos totorių imamu nuo XX a. 3-ojo dešimtmečio buvo Bernardas Asanovičius (Bernard Assanowicz), tačiau pirmuoju naujosios šventovės dvasininku tapo Samuelis Rafalovičius (Sam Rafalowicz)⁹⁷.

Pirmasis pasaulinis karas dar labiau išsklaidė totorius ir sumažino jų gyvenvietes Lietuvoje ir Lenkijoje. Nemažai vyrų buvo mobilizuoti į rusų ar vokiečių kariuomenę⁹⁸. Kai kurie jų niekada nebegrižo į gimtinę. Lenkijoje esant vokiečių valdžiai, totorių jaunimui, kuris nebuvo pašauktas į kariuomenę, paskirta rūpintis fronto reikalais, o kai kurie priverstinai išsiųsti dirbti į Vokietiją⁹⁹. Šiuo periodu nemažai totorių išvyko į Kazanę, Orenburgą, Krymą ar Kaukazą¹⁰⁰. Ten gyvenusius paveikė 1917 metų Rusijos revoliucinis judėjimas, daug jų dalyvavo kuriant nepriklausomas valstybes Kryme ir Azerbaidžane, o karui pasibaigus kai kurie grįžo į gimtąsias vietas¹⁰¹.

Susikūrus nacionalinėms valstybėms, pirmą kartą didelės grupės giminystės ryšiais susaistytų totorių atsidūrė 3 skirtingose teritorijose – Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos¹⁰². Už sienų likę tautiečiai tarpukariu buvo vieni nuo kitų atskirti. Ypač bendruomeninius ryšius komplikavo Vilniaus klausimo problematika ir Lietuvos-Lenkijos diplomatinių santykių nutraukimas XX a. 3-ojo dešimtmečio pradžioje. Vis tik, nors šiuo periodu abiejų valstybių totorių bendravimas buvo apribotas tik korespondencija, tačiau ir vienoje, ir kitoje šalyje likusių tautiečių veiklą galima pavadinti atgimimu tiek iš religinės, tiek iš kultūrinės perspektyvos.

Tuo metu didžioji totorių dalis – apie 6000, pateko į Nepriklausomybę 1918 metų lapkritį deklaravusią Lenkijos Respubliką, žymiai mažesnė – 1000 – liko valstybingumą tų pačių metų vasarį paskelbusioje Lietuvoje¹⁰³. Lenkijoje atsidūrė 19 musulmonų bendruomenių, tarp kurių nuo 1920 metų įėjo ir Vilniaus¹⁰⁴. 9 iš jų buvo Naugarduko vaivadijoje, 7 – Vilniaus, 2 – Balstogės, 1 –

⁹⁵ Draugijos pavadinimas 1927 metais buvo pakeistas į Amerikos musulmonų draugiją (*American Mohammedan Society*); Kosowski A. P., *Nowojorski meczet Rzeczypospolitej. Historia gminy tatarskiej w Stanach Zjednoczonych*, Wrocław, Bydgoszcz, 2011, s. 8, 24, 45-46.

⁹⁶ Kiran T., *New York's First Mosque?*, *Islamicana*, USA, 2013 m. kovo 13 d., nuoroda internete: <http://islamicana.com/2013/03/13/new-yorks-first-mosque/> [Žiūrėta 2015-03-12].

⁹⁷ Jakubauskas A., *Interviu Nr. 3, Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*; Kosowski A. P., *min. veik.*, s. 24.

⁹⁸ Miśkiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 25, 35; Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., *min. veik.*, p. 48-49. 61, 67.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 44; Miśkiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 35.

¹⁰⁰ Kričinskis S., *min. veik.*, p. 56.

¹⁰¹ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., *min. veik.*, p. 16, 60; *Historia Islamu w Polsce...*

¹⁰² Tuhan Baranowski S., *Łączność z Tatarami na Litwie, Życie Tatarskie*, Nr. 7, Wilno, 1939, s. 1.

¹⁰³ Kulwicka-Kamińska J., Kamiński I., *min. veik.*, s. 117; Miśkiewicz A., *Tatarzy Polscy 1918-1939...*, s. 34.

¹⁰⁴ Dziekan M. M., *History and culture of Polish Tatars, Muslims in Poland and Eastern Europe: widening the European discourse on Islam*, Warsaw, 2011, p. 28; Konopacki A., *Muzułmanie na ziemiach Rzeczypospolitej*, Białystok, 2006, s. 35; Bairašauskaitė, *Totorių atgimimo tendencijos...*, p. 112; Borawski P., Dubiński A., *min. veik.*, s. 153.

Varšuvoje¹⁰⁵. 4 parapijos – Minsko, Kopylio, Smilavičių ir Uzdos – atsidūrė Baltarusijos TSR ribose, 3 – Kauno, Raižių ir Vinkšnupių – liko Lietuvos valstybėje¹⁰⁶.

Naujų nacionalinių valstybių ribose susidarę palankios sąlygos, leido įkurti ir įregistruoti oficialias konfesines bendruomenes, vystyti kultūrinę ir tikiybines veiklas. Lietuvos atveju buvo įteisintos 3 parapijos ir nors dėtos pastangos muftiatai – musulmonų vienijančio religinio centro, steigimui, tačiau vidiniai bendruomenių konfliktai paskatino Lietuvos valdžią šį klausimą atidėti¹⁰⁷. Čia buvo įkurta tik 1 etninė totorių organizacija – Kauno totorių draugija.

Tuo tarpu tautiečiai Lenkijoje kultūrinę ir tikiybines darbas vykdė sėkmingiau, kadangi ten buvo susitelkęs gausesnis skaičius inteligentijos atstovų. Vilniuje jie įsteigė religinį centrą, kurio tikslas buvo rūpintis musulmonų religiniu gyvenimu Lenkijoje ir jų reprezentacija užsienio valstybėse¹⁰⁸. Visoje šalyje kūrė kultūrinę draugijas, pavyzdžiui, Totorių kultūros ir švietimo sąjungą, Jaunųjų totorių ir Totorių moterų draugijas, Varšuvoje ir Vilniuje leido 3 žurnalus lenkų kalba – „Totorių gyvenimas“, „Totorių metraštinė“ ir „Islamo apžvalga“, radijuje inicijavo „Totorių valandėlę“, domėjosi savo praeitimi, kaupė archyvus, spausdino knygas¹⁰⁹.

Abiejų valstybių musulmonai neapsiribojo vien tik uždara bendruomenine veikla, kai kurie jų keliavo, kiti – laikinai išvyko studijuoti į Egiptą, Jurgoslaviją¹¹⁰. Likusieji studijavo ir dirbo Lenkijoje ir Lietuvoje, taip atlikdami pareigas savo valstybei. Nežymus musulmonų skaičius buvo ir abiejų šalių kariuomenėse¹¹¹. Vaikai mokėsi pagrindinėse, profesinėse mokyklose, gimnazijose, Lenkijoje keliasdešimt jų paskaitas lankė tuometiniame Stepono Batoro universitete¹¹². Lietuvoje šiuo laikotarpiu totorių traukos centru tapo Kauno miestas, jaunimas pradėjo studijuoti Vytauto Didžiojo universitete ar technikos aukštesniojoje mokykloje.

Deja, kultūrinę ir pasaulietinę totorių, kaip ir kitų bendruomenių, veiklą nutraukė Antrojo pasaulinio karo pradžia, kuri nulėmė ir naujus migracijos procesus. Taigi, apibendrinant šį posyrį galima išskirti kelis ryškesnius musulmonų migracijos etapus: 1) Vidinis judėjimas tiriamose teritorijose ir dabartinės Baltarusijos ribose nuo XIV a. iki XX a. pradžios; 2) Išorinė migracija XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje; 3) Išorinė migracija nuo 1918 metų, kai totoriai atsidūrė atskirų nacionalinių valstybių ribose.

¹⁰⁵ Piotrowicz W., Wyznania religijne w Województwie Wileńskim, *Wilno i Ziemia Wileńska*, t. 1, Wilno: wydawnictwo Wojewódzkiego komitetu regionalnego, 1930, s. 312.

¹⁰⁶ *Tikybės Reikalų referento nedatuoti duomenys apie musulmonus Lietuvoje*, LCVA, f. 391, ap. 4, b. 1821, l. 79; *Lietuvos gyventojai tikybose*, LCVA, f. 391, ap. 4, b. 1847, l. 36.

¹⁰⁷ Bairašauskaitė T., Musulmonų konfesinė bendruomenė nepriklausomoje Lietuvoje, *Lietuvos istorijos metraštinė*, Vilnius, 1993, p. 107-108.

¹⁰⁸ Kołodziejczyk A., *Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVII-XX wieku*, Siedlce, 1997, s. 26.

¹⁰⁹ Tuhan-Baranowski S., Z kraju i ze świata, *Życie Tatarskie*, Nr. 6, Wilno, 1938, s. 20.

¹¹⁰ Jakubauskas A., Sitydkov G., Dumin S., min. veik., p. 41; *Historia Islamu w Polsce...*

¹¹¹ Vaičėnionis J., *Lietuvos kariuomenės tautinė ir religinė sudėtis 1918-1940 m. laikotarpiu*, Vilnius, 2009, nuoroda internete: http://kariuomene.kam.lt/lt/kariuomenes_atributika/karo_istorija/1918_m_lapkricio_23_d_atkurta_lr_kariuomene/lietuvas_kariuomenes_tautine_ir_religine_sudetis_1918_ndash_1940_m_laikotarpiu.html [Žiūrėta 2015-03-14].

¹¹² Miśkiewicz A., *Tatarzy Polscy...*, s. 75.

1.3 Lietuvos ir Lenkijos musulmonų likimai ir migracija 1939-1944 metais

1939 metų rudenį, kai Lenkiją užpuolė Vokietija ir Sovietų Sąjunga, Europoje prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Vienas jo padarinių buvo sienų, o kartu ir totorių gyvenamųjų vietovių išsidėstymo kaita, kurią nulėmė išorinė ir vidinė gyventojų migracija. Dar 1939 metų spalį Lietuvai buvo grąžinta dalis Vilniaus krašto. Tai lėmė, kad valstybėje atsidūrė daug musulmonų, turinčių Lenkijos pilietybę ir laikančių save lenkais. 1945 metų rugpjūčio mėnesio sutartimi Maskvoje buvo galutinai nustatyta SSRS ir Lenkijos siena, dalinai atitinkanti Kerzono liniją¹¹³. Tais pačiais metais Lenkija atgavo vakarines ir šiaurines žemes (kartu su laisvuju Gdansko miestu), kurios iki tol priklausė Vokietijai¹¹⁴.

Kalbant apie Antrąjį pasaulinį karą – sovietų ir vokiečių okupacijos periodus, svarbu pažymėti, kad masinė emigracija, kaip, pavyzdžiui, žydų atveju, totoriams būdinga nebuvo. 1939-1944 metais iš Lietuvos ir Lenkijos emigravo tik pavieniai musulmonai, tačiau abu režimai pareikalavo aukų, nes kai kurie jų atsidūrė koncentracijos stovyklose, dalis – buvo nužudyti¹¹⁵. Būtina paminėti, kad šiame darbo poskyryje bus paminėti pagrindiniai atvejai, atspindintys valdžios priemonės inteligentijos atžvilgiu. Pagrįsti jiems buvo pasirinkti žinomų totorių kultūros veikėjų likimai, tačiau svarbu akcentuoti, kad karo metais nukentėjo žymiai daugiau musulmonų nei bus pateikta šiame darbo poskyryje. Be to, kai kurie jų visai nedalyvavo (arba dalyvavo minimaliai) musulmonų bendruomenės veiklose prieškarui. Dėl šios priežasties dalis asmenybių liko nepaminėtos.

Pirmiausia, būtina paminėti, kad dar karo pradžioje sovietų valdžia kartu su Lietuvos ir Lenkijos inteligentais, į Rusijos gilumą ištrėmė ir keletą totorių šeimų¹¹⁶. Aiša Šabanovič (Ajsza Szabanowicz) su šeima pateko į Sibirą 1940 metų vasario 10 d. ir ten išbuvo beveik visus karo metus: „10 lutego 1940 roku Rosjanie po nas przyszli. [...] Wywieźli nas pierwszym transportem. Na Syberii spędziłam prawie całą wojnę. Jechaliśmy pociągiem w bydłych wagonach miesiąc, może dłużej. [...] Rosjanie zawieźli nas daleko w tajgę, 500 km na południe od Workuty”¹¹⁷. Nors žmonės buvo vežami gyvulinuose vagonuose į tolimą šalio klimato kraštą, totorė teigė, kad rusai vykdė kitokią politiką nei vokiečiai. Pasak jos, ten, kur buvo apgyvendinta jos šeima, nebuvo net

¹¹³ Žepkaitė R., *Vilniaus istorijos atkarpa 1939-1940*, Vilnius, 1990, p. 61; *Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой о советско-польской государственной границе*, 1945, nuoroda internete: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/mdogov/megd4949.htm> [Žiūrėta 2015-03-23].

¹¹⁴ *Ziemię odzyskanie*, nuoroda internete: <http://www.sztetl.org.pl/pl/term/568.ziemię-odzyskanie-ziemię-zachodnie-i-polnocne-ziemię-nowe-ziemię-uzyskane/> [2015-03-23].

¹¹⁵ *Historia Islamu w Polsce...*

¹¹⁶ Miśkiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 29; Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 44.

¹¹⁷ Vertimas iš lenkų k. „1940 metų vasario 10 dieną pas mus atėjo rusai. [...] Mus išvežė pirmu transportu. Sibire praleidau beveik visą karą. Važiavome mėnesį ar daugiau traukiniu, gyvulių vagonuose. Rusai nuvedė mus toli į taigą, 500 km į pietus nuo Vorkutos“; Szabanowicz A., *Syberyjskie wspomnienia Ajszy Szabanowicz, Przegląd Tatarski*, Białystok, Nr. 4, 2009, s. 16.

tvoros, tačiau galimybių bėgti jie irgi neturėjo. Po 1941 metų liepos 30 dienos lenkų kaliniai buvo paleisti ir 1944 metais, išgirdę apie vokiečių pasitraukimą iš Lenkijos, nusprendė grįžti į šalį¹¹⁸. Kelionė atgal truko apie mėnesį, o grįžus į Lenkiją A. Šabanovič su šeima įsikūrė Poznanėje, vėliau persikėlė į miestą, pavadinimu Kryžius (lenkų k. – *Krzyż*). Panašų likimą patyrė ir kitos totorių šeimos: Olga Bazarevska (Olga Bazarewska), kuri, kaip „liaudies priešo Aleksandro Bazarevskio šeimos narė“, buvo areštuota ir kalinta Karlage¹¹⁹. Tik pasibaigus karui buvo paleista į laisvę ir apsigyveno Maskvoje.

Zula Janovič-Čainska Drotlev (Zula Zeinab Janowicz-Czaińska Drotlew) – Lenkijos totorių visuomenės veikėja taip pat išgyveno tokią lemtį. 1939 metais Vidaus reikalų liaudies komisariatas (toliau – NKVD) areštavo jos vyrą – Lenkijos 3-ojo raitųjų šaulių pulko majorą Davidą Janovič-Čainskį (Dawid Janowicz-Czaiński), o 1940 metais ji su dukromis buvo ištremta į Sibirą¹²⁰. 1941 metų vasarą paskelbus amnestiją Lenkijos piliečiams, su kitais lenkų kaliniais išvyko į Vidurinę Aziją. Toliau per Kaganą ir Taškentą pateko į Kirovą, Kermine, Krasnovodską, o iš ten 1942 metais – į lenkų stovyklas Persijoje. Nuo XX a. vidurio su dukromis persikėlė į Didžiąją Britaniją, kurioje praleido likusį savo gyvenimą¹²¹.

Reikia akcentuoti, kad ne visi totoriai tremtyje sulaukė amnestijos, kai kurie žmonės dėl prastų gyvenimo sąlygų, ligų, ten mirė, kaip antai, Mustafa (Steponas) Muchlia. Musulmonas buvo kilęs iš Minsko gubernijos, tačiau po Pirmojo pasaulinio karo gyveno Vilniuje. Pirmojo karo metais imperatoriaus Aleksandro III ulonų pulke jis kovėsi prieš vokiečius, buvo paskirtas štabsovmistru¹²². 1940 metais Raudonajai armijai okupavus Lietuvą, buvo areštuotas ir išvežtas į sovietų lagerį Aleksandrovkoje¹²³. Po kelių metų ten mirė, tikslesnės aplinkybės nėra žinomos.

Svarbu akcentuoti, kad dar 1939 metais kai kurie totorių kultūros veikėjai, inteligentai buvo sušaudyti vokiečių arba sovietų¹²⁴. Vienas pirmųjų buvo Leonas Kričinskis (Leon Najman Mirza Kryczyński) – nuo 1935 metų Gdynėje (*Gdynia*) gyvenęs totorių kultūros veikėjas, jų kultūros ir švietimo sąjungos pirmininkas, istorikas ir teisininkas. 1939 metų rugsėjį jį areštavo gestapas, o tų pačių metų pabaigoje kartu su kitais 12 tūkstančių Gdynės ir Pamario Lenkijos inteligentų, buvo sušaudytas Piasnicos miške šalia Veiherovo¹²⁵.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 18.

¹¹⁹ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 49.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 82.

¹²¹ Szczepuła B., *Historia Zuli Janowicz - Czaińskiej: Na zsyłkę w jedwabnych pończochach*, 2012, nuoroda internete: <http://www.dziennikbaltycki.pl/artykul/666371,historia-zuli-janowicz-czainskiej-na-zsylke-w-jedwabnych-ponczochach,4,id,t,sa.html> [Žiūrėta 2014-04-04].

¹²² Rusijos armijos kavalerijos karininkas, kurio laipsnis žemesnis už rotmistrą, bet aukštesnis už leitenantą.

¹²³ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 122.

¹²⁴ Miśkiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 51.

¹²⁵ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 100; Chazbijewicz S., Tatarzy w Gdańsku i na Pomorzu Gdańskim po roku 1945, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, 2009, s. 4.

Negailestingą likimą patyrė ir Lenkijos kariuomenės majoras, totorių visuomenės veikėjas Davidas Janovič-Čainskis. Kaip Lenkijos karininkas 1939 metais jis buvo areštuotas, o 1940 – sušaudytas NKVD¹²⁶. Pirmosios sovietinės okupacijos metais valžios žiaurumą patyrė ir Lenkijos totorių kultūros, visuomenės veikėjas, Totorių kultūros ir švietimo sąjungos Centrinės tarybos pirmininkas, teisininkas Olgierdas Kričinskis (Olgierd Najman Mirza Kryczyński), kilęs iš Vilniaus. NKVD jį areštavo 1941 metų vasario 15 d. už veiklą SSRS nenaudai. Jis buvo kalinamas Lukiškių, o vėliau Rusijos Gorkio kalėjime Nr. 1., kol 1942 metų birželio 2 d. valdžios sprendimu buvo nužudytas¹²⁷. Dar vienas totorių bendruomenės atstovas, Varšuvoje gyvenęs islamo teologas, Lenkijos sostinės musulmonų bendruomenės imamas Ali Ismailas Voronovičius (Ali Ismail Woronowicz) taip pat buvo įkalintas ir galiausiai nužudytas. 1941 metų sausio 26 d. jį suėmė NKVD ir netrukus sušaudė¹²⁸.

Kai kurie totorių inteligentai išvengė kalėjimo slapstydamiesi arba emigruodami. Nors 1939 metais vokiečiai iš Pamario į Krokuvą ištrėmė Lenkijos visuomenės veikėją, karininkę Dženet Džabagi-Skibnievską (Dżennet Dżabagi-Skibniewska) ir ji buvo persekiojama gestapo, moteris sugebėjo pasprukti į užsienį – pirmiausia į Vengriją, vėliau – Italiją, kur užsiėmė ne tik šviečiamąja veikla, bet ir dalyvavo mūšiuose¹²⁹. Taip pat dėl Vokietijos-SSRS karo pradžios 1941 metų birželį, deportacijos į Rusijos gilumą išvengė ir pulkininkas, Lenkijos muftijaus pavaduotojas Jakubas Romanovičius (Jakub Romanowicz), nors dar karo pradžioje du kartus buvo areštuotas NKVD¹³⁰.

Kalbant apie kitų musulmonų likimus karo metais, taip pat yra žinoma, kad 1940 metais Katynės miškuose buvo sušaudyta totorių šeima, tačiau šio darbo autorei tikslesnių duomenų apie žuvusius asmenis, aptikti nepavyko¹³¹.

Svarbu pažymėti, kad kai kurie totoriai, priešindamiesi režimams, vykdė neleidžiamas veiklas, viešai bandė demonstruoti patriotiškumą savo šaliai ar slapta gelbėti nacių persekiojamų žydų gyvybes. Remiantis dr. A. Jakubausko interviu duomenimis, 1941 metų vasario 16 dieną (arba birželį) totorius Aleksandras Tuhana-Baranauskas „Jachtklube“ Kaune iškėlė Lietuvos trispalvę vėliavą¹³². Vis tik, šio tautiško išraiškos atvejo Lietuvoje metu, totorių kilmės asmuo buvo nužudytas sovietų kareivio.

Daugiau viešų patriotiško išraiškos atvejų neužfiksuota, tačiau kai kurie asmenys prieš okupaciją kovojo tarnaudami kariuomenėje, pavyzdžiui, iš Lenkijos kilęs Mustafa Aleksandrovičius

¹²⁶ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 83.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 101; Jakubauskas A., Nežinomi Olgierdo kričinskio likimo faktai, *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*, Vilnius, 2008, p. 356-357.

¹²⁸ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 179.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 70

¹³⁰ *Ibidem*, p. 134.

¹³¹ *Ibidem*, p. 44.

¹³² Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*; Vilčinskis A., Kauno Tuhana-Baranauskai (arba Tugana-Baranauskai), *Lietuvos totoriai*, Nr. 4-6, Kaunas 2009, p. 27.

(Mustafa Aleksandrowicz). Šis asmuo buvo islamo teologas, prieškario Lenkijos diplomatinės tarnybos Jeruzalėje, Marselyje ir Alžyre darbuotojas. 1940 metais kaip paprastas kareivis Prancūzijoje kovojo prieš vokiečių okupaciją¹³³.

Kiti asmenys veikė slaptai, organizuodami draudžiamas veiklas. Pavyzdžiui, Osmanas Achmatovičius (Osman Achmatowicz) – Lenkijos totorių visuomenės veikėjas, organinės chemijos mokslininkas ir profesorius, kuris karo periodu Čenstochovoje kartu su broliu organizavo konspiracines medicinos studijas¹³⁴.

Būtina akcentuoti, kad ne viena totorių šeima karo metais išgelbėjo ir apgyvendino savo šeimose žydų tautybės asmenų. Kauno mečetės statybos komiteto narys Motiejus Janušauskas padėjo žydams, nemažai jų įdarbindamas savo fabrike. Be to, svarbu paminėti, jog karo metais jis išgelbėjo žydų tautybės berniuką, apgyvendinęs jį savo šeimoje¹³⁵. Taip pat totoriai Jonas Radlinskas su žmona Felicija Radlinskiene iš Raižių, savo sodyboje nuo 1942 metų rudens iki 1944 metų vasaros slėpė dvi žydaites – Dorą ir Šifrą Reznikaites¹³⁶. Tuo tarpu Lenkijoje prie slapto antifašistinio pasipriešinimo prisidėjo Stefanija Dokalska (Stefania Dokalska), kuri gelbėjo žydus iš Varšuvos geto¹³⁷.

Vis tik, kai kurie islamo išpažintojai, siekdami išvengti karo pasekmių – emigravo. Buvęs Vilniaus musulmonų bendruomenės pirmininkas Steponas Bazarevskis Antrojo pasaulinio karo metais persikėlė į Šveicariją¹³⁸. Aleksandras Makulavičius – Lietuvos kariuomenės pulkininkas, leitenantas, dar karo pradžioje išvyko į Kanadą, apsigyveno Spencervilyje (*Spencerville*), netoli Otavos¹³⁹. Dar viena asmenybė – Lenkijos totorių jaunimo sąjungos lyderis Edige Šinkievičius (Edige Szynekiewicz, vėliau – Kirimal), kuris prasidėjus karui iš Vilniaus emigravo į Turkiją, kartu su Turkijos ambasados Lenkijoje personalu¹⁴⁰. Yra žinoma, kad išeivijoje jis bendradarbiavo su totorių emigrantais ir rūpinosi Krymo totorių valstybės atkūrimu. 1942 metais įsteigė Musulmonų komitetą, redagavo leidinį „Laisvas Krymas“ (turkų k. – *Azad Kırım*)¹⁴¹. Karui einant į pabaigą jis padėjo pasitraukti į Vakarus kelioms dešimtims totorių inteligentų, gyvenusių Kryme.

Įdomi musulmonų situacija vokiečių okupacijos metais susiklostė Lietuvoje, kurioje iki 1944 metų gyveno muftijus Jokūbas Šinkievičius (Jakub Szynekiewicz), palaikęs ryšius su tuometine okupantų valdžia. Yra žinoma, kad 1942 metais J. Šinkievičius bendravo su vokiečiu Viljamu Kube

¹³³ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik, p. 42.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 40.

¹³⁵ Makaveckas R., Motiejus Janušauskas (1910-2004), *Lietuvos totoriai*, 2004, Nr. 9-10 (80-81), p. 11.

¹³⁶ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 132-133; Jakubauskas A., Jonas ir Felicija Radlinskai pripažinti Pasaulio Tautų Teisuoliais, *Lietuvos totoriai*, Nr. 4-6 (125-127), Kaunas, 2009, p. 7; Milkamanavičienė M., Ji mylėjo artimą kaip save pačią, *Lietuvos totoriai*, Nr. 2 (85), Kaunas, 2005, p. 11.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 68.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 51.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 114.

¹⁴⁰ Chazbijewicz S., Jakuba Szynekiewiczza postać tragiczna, *Przegląd Tatarski*, Białystok, Nr. 2, 2011, s. 10.

¹⁴¹ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 146.

(Wilhelm Kube), kuris užėmė generalinio komisaro pareigas Minske. Ryšiai su vokiečių komisaru buvo palaikomi dėl siekio įtraukti totorius į vietinę administraciją¹⁴². Nors, ko gero, vokiečiams ir pačiai Vokietijai musulmonai buvo svarbūs tik kariniu atžvilgiu, kitaip tariant, dėl bandymo patraukti Turkiją į savo pusę, tačiau nemažą dėmesį jie koncentravo ir į totorių jaunimą. Dar pirmaisiais okupacijos mėnesiais Vokietijos užsienio reikalų ministerija į Krymą siuntė totorių jaunimo atstovus iš Lietuvos, buvo sudarytas musulmonų komitetas, kuris rūpinosi jų reikalais, rinko savanorius į vokiečių kariuomenę¹⁴³. Taip pat buvo gauti leidimai į Krymą perkelti kai kuriuos totorius iš Lietuvos, Baltarusijos ir kitų gretimų valstybių¹⁴⁴. Visgi, kai Turkijos vyriausybė atsisakė įsijungti į karą Vokietijos pusėje, totorių padėtis Kryme pasikeitė. Šioje vietoje verta prisiminti J. Šinkievičiaus pastangas padėti totorių politiniams aktyvistams, siekiantiems išvykti iš Krymo. Neaišku ar pateikta informacija yra kiekybiškai teisinga, tačiau užfiksuota, kad būtent Šinkievičiaus dėka iš Krymo į Vokietiją išsikėlė ir ten buvo priimtoms 60 totorių šeimų¹⁴⁵. Nemažai totorių ir iš Lietuvos karo metais išvyko į Krymą, ten dalyvavo totorių kooperacinėje ir kitokiose veiklose¹⁴⁶.

Pavyko užfiksuoti ir dar vieną atvejį Lietuvoje, kai 1943 metais vokiečiai pakvietė studijuoti į Vieną maždaug 14 totorių jaunuolių, kilusių iš Vilniaus¹⁴⁷. Vis tik, 1944 metais, kai valstybę vėl užėmė sovietų valdžia, studijas Austrijoje pradėję totoriai, būdami už Lietuvos ribų, priverstinai tapo emigrantais. Apie šių studentų likimą yra žinoma nedaug, tačiau negausi istoriografija liudija, kad karui pasibaigus vieni jų persikėlė gyventi į Jungtinę Karalystę, kiti – Jungtines Amerikos Valstijas, Australiją.

Dėl neseniai aptartų priešasčių vokiečių okupacijos metais į Lietuvoje gyvenančius musulmonus buvo žiūrima tolerantiškai, todėl jie be jokių varžymų galėjo išpažinti savo tikėjimą. Veikė mečetės, bendruomenės turėjo savo imamus¹⁴⁸. Vis dėlto, šiek tiek kitokia situacija susidarė Lenkijoje. Nors dar prieškarui ten egzistavo 19 religinių islamo išpažintojų bendruomenių, veikė muftijatas ir buvo vykdoma aktyvi kultūrinė, švietimo ir konfesinė veikla, tačiau prasidėjus karui didžioji dalis bendruomenių atsидūrė svetimų valstybių žemėse ir netekus intelektualų, visa vykdyta veikla nutrūko. Tuo tarpu Lietuvoje, atgavus Vilnių, pagausėjo musulmonų, tačiau daugelis jų 1944 metais, artėjant tarybinei armijai ir bijodami represijų, iš Vilniaus persikėlė į Lenkijos teritoriją arba

¹⁴² Makaveckas R., Totorių jaunimo veikla II pasaulinio karo metais, *Lietuvos totoriai*, Nr. 2 (73), Kaunas, 2004, p. 6-7.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 7-8.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 7.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 8.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 6-7.

¹⁴⁷ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*; Jakubauskas A., Abu-Bekiras Chaleckis, *Lietuvos totoriai*, Nr. 3 (74), Kaunas, 2004, p. 7.

¹⁴⁸ Vinkšnupiuose karo metais gyveno tik keletas totorių, tad bendruomenės jau nebuvo. Vokiečių okupacijos periodu 1944 metais buvo sugriauta medinė Vinkšnupių mečetė; Jakubauskas R., Interviu Nr. 6, *Musulmonų bendruomenė Kaune*, Kaunas, 2011 [Asmeninis šio darbo autorės interviu archyvas]; Šileika S., Ištrauka iš diplominio darbo „Vilkaviškio rajono Piliakalnio apylinkės istoriniai – etnografiniai bruožai 1900–1969 m.“, *Lietuvos totoriai*, Nr. 1-3 (113-115), Kaunas, 2008, p. 31.

emigravo į Vakarus. Kai kurie asmenys tais pačiais metais pasitraukė su vokiečių kariuomene savo noru, o totoriai iš pasienio kaimų buvo išvaryti ir priverstinai¹⁴⁹. Su vokiečiais 1944 metais išvyko muftijus J. Šinkievičius, taip pat totorių Chaleckų šeima. Apie jų likimą emigracijoje bus rašoma kitame šio darbo skyriuje.

Taigi, tiek sovietų, tiek vokiečių okupacijų metais musulmonai Lietuvoje ir Lenkijoje išgyveno panašią lemtį. Nors karo laikotarpiu abiejų šalių totoriams nebuvo būdinga masinė emigracija, tačiau kaip ir kiti gyventojai, jie patyrė daug netekčių. Platesnio masto išorinė ir vidinė totorių migracija pastebima 1944 metais, prieš antrą kartą teritorijas užimant sovietinei valdžiai. Karo pabaigoje keitėsi ir abiejų valstybių sienos, kas sąlygojo, kad kai kurie Lenkijos musulmonai atsidūrė Lietuvos teritorijoje. Iškilo dilema: ar likti naujos valstybės ribose, ar emigruoti? Jų pasirinkimo motyvai, padėtis ir tolesnis gyvenimas bus analizuojami kituose šio darbo skyriuose.

¹⁴⁹ Jakubauskas A., Interviu Nr. 5, *Totorių musulmonų bendruomenė Lietuvoje XX a.*, Vilnius, 2011 [Asmeninis šio darbo autorės interviu archyvas]; A. Jakubauskas, G. Sitdykov, S. Dumin, min. veik., p. 61.

2. LIETUVOS IR LENKIJOS MUSULMONAI IŠEIVIJOJE

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Lietuvos ir Lenkijos totorių emigracija į Vakarų išryškino dar vieną musulmonų migracijos raidos etapą. Šiame skyriuje bus orientuojamasi į tas vietas išėivijoje, kur susibūrė didžiausias skaičius musulmonų iš tiriamų valstybių. Europoje tai apima Austrijos ir Vokietijos pabėgėlių stovyklas bei Didžiąją Britaniją, Šiaurės Amerikoje – koloniją Niujorke, kuri pagausėjo pasibaigus Antrajam pasauliniam karui. Taip pat kai kurios totorių šeimos apsistojo Australijoje, kelios – apsigyveno Argentinoje ir Turkijoje. Remiantis sukaupta archyvine, sakytine ir istoriografinė medžiaga, šiame skyriuje bus siekiama išsiaiškinti tolesnę Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raidą, jų padėtį, veiklas, bendruomeninio, organizacinio, religinio gyvenimo formas emigracijoje.

2.1 Totorių migracijos raida Europos kontinente 1944-1990 metais

Geopolitinės musulmonų emigracijos kryptys iš Lietuvos ir Lenkijos 1944 metais prasidėjo nuo karo pabėgėlių stovyklų Vakarų Europoje. Iš tiriamų valstybių pasitraukė daugiausia inteligentijos atstovai, musulmonų bendruomenių veikėjai, siekę išvengti sovietų armijos grėsmės ir represijų. Austrijoje ir Vokietijoje atsidūrė tokios totorių asmenybės, kaip Lenkijos muftijus Jokūbas Šinkievičius, Lenkijos jaunimo sąjungos lyderis Edige Šinkievičius, Lietuvos totorių visuomenės veikėjas Balys Chaleckas, Kauno totorių bendruomenės narys Juozas Vilčinskas, Kauno mečetės statybos iniciatorius Motiejus Janušauskas, įvairūs kariuomenės atstovai ir jų šeimos¹⁵⁰. Kai kuriuos asmenis vokiečiai išsivežė su savimi ir priverstinai, įvairiems pagalbiniam darbams Vokietijoje atlikti¹⁵¹.

Kartu su tūkstančiais Lietuvos ir Lenkijos gyventojų, Austrija ir Vokietija buvo pirmosios masinės totorių emigracijos kryptys į Vakarų. Manoma, kad ten atsidūrė maždaug 2500 totorių¹⁵². Deja, trūksta detalesnės informacijos apie jų gyvenimą ir veiklą minėtose stovyklose. Nėra aišku ir tai, į kokias zonas – amerikiečių, britų, prancūzų ar sovietų, jie pateko nuo 1945 metų. Galima tik daryti prielaidą, kad trumpą laiką gyvendami pabėgėlių stovyklose, musulmonai pritapo prie lietuvių ir lenkų, ir nesiekė atsiskirti religiniu atžvilgiu, todėl konfesine praktika arba užsiėmė privačiais, arba tuo metu visai jos nevykdė.

Netrukus, maždaug 1945-1947 metais, totoriai emigravo toliau, geografinės kryptis išplėsdami iki D. Britanijos salos, Amerikos ir Australijos žemynų. Šiame poskyryje bus orientuojamasi į Lietuvos ir Lenkijos musulmonų gyvenimą ir veiklą Europos kontinente. Svarbu

¹⁵⁰ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 51, 60, 84, 146-148, 154-155, 178.

¹⁵¹ Jakubauskas A., Interviu Nr. 5, *Totorių musulmonų bendruomenė Lietuvoje XX a....*; A. Jakubauskas, G. Sitdykov, S. Dumin, min. veik., p. 61; Miškiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 35.

¹⁵² Chazbijewicz S., *Tatarscy liderzy polityczni w XX w., Przegląd Tatarski*, Nr. 4, Białystok, 2011, s. 12.

akcentuoti, kad tolesnei migracijos šiame žemyne raidai karo pabaigoje įtaką darė sovietų kariuomenės grėsmė ir judėjimas Vakarų link. 1945 metais totoriai, kurie buvo apsistoję Vienoje, sovietams artinantis išvyko į Italiją¹⁵³. Tais pačiais metais, kai į Italiją įžengė britų kariuomenė, kurios sudėtyje buvo Antrasis lenkų korpusas, vadovaujamas generolo Vladislavo Anderso, kai kurie Lietuvos ir Lenkijos totoriai į jį įstojo ir karui pasibaigus kartu su šeimomis atsidūrė D. Britanijoje¹⁵⁴. Tai lėmė, kad Europoje daugiausia totorių išseivijos atstovų apsistojo D. Britanijos saloje, kur paprastai koncentravosi prie lietuvių ir lenkų bendruomenių¹⁵⁵.

Vis tik, teko aptikti negausios istoriografijos apie tai, kad lenkų musulmonai, atsidūrę D. Britanijoje, iš pradžių bandė tęsti švietimo bei religinę veiklą, kurią vykdė Lenkijoje iki Antrojo pasaulinio karo. Po lenkų karinio korpuso saloje išformavimo, nuo 1947 metų ten apsigyveno pulkininkas Emiras El-Muemminas Bairaševskis (Emir El-Muemminin Bajraszewski), kuris iki 1949 metų buvo laikomas Aukščiausiuoju Lenkijos musulmonų imamumu¹⁵⁶. Nuo 1949 metų prie pareigybės pavadinimo atsirado žodis „emigracijoje“, kas reiškė, kad lenkų išseiviai pulkininką pripažino Aukščiausiuoju Lenkijos musulmonų imamumu D. Britanijoje. Visgi, informacijos, kur buvo vedamos religinės apeigos ir kiek totorių jose dalyvaudavo, nepavyko aptikti. Gali būti, kad jeigu bendruomenė nebuvo gausi, bent į penktadienio pamaldas totoriai galėjo rinktis namuose pas imamą arba kitą tikintįjį.

Būtina paminėti, kad gyvendamas Londone E. Bairaševskis taip pat užsiėmė kultūrines švietimo veikla, rūpinosi islamiškų kalendorių lenkų kalba leidyba, žurnalo „Pranešimas“ (lenkų k. – *Komunikat*) 1948-1949 metais ir „Balsas iš minareto“ (*Głos z Minaretu*) 1949-1952 metais, redagavimu¹⁵⁷. Be to, šio asmens pastangomis 1947 metų rugsėjo 26-27 dienomis Londone įvyko visuotinis Lenkijos musulmonų suvažiavimas¹⁵⁸. Deja, detalesnės informacijos apie suvažiavimo tikslą, eigą ir susirinkusiųjų skaitlingumą, aptikti nepavyko, tačiau, ko gero, suvažiavimo esmė galėjo būti tautiečių subūrimas, konfesinių, bendruomeninių ir organizacinių klausimų aptarimas. Nepaisant to, bandymai tęsti tarpukario islamiškos literatūros leidybos tradiciją ir suvienyti Lenkijos musulmonus nutrūko, kai XX a. 6-ajame dešimtmetyje E. Bairaševskis persikėlė į Jungtines Amerikos Valstijas. Nuo to laiko D. Britanijoje daugiau nepasireiškė Lenkijos islamo išpažintojų bendruomeninis aktyvumas, todėl palaiapsniui jie jungėsi prie lenkų bendruomenės.

¹⁵³ Vilčinskis A., min. veik., p. 27.

¹⁵⁴ *Ibidem*; Bohdanowicz D. G., Interviu Nr. 1, *Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich i Litewskich...*

¹⁵⁵ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...; Historia Islamu w Polsce...*

¹⁵⁶ Czachorowski M., Tatarska przysięga, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, Białystok, 2010, s. 23; Konopacki A., *Muzułmanie na ziemiach...*, Białystok, 2006, s. 51; Drozd A., Na pograniczu piśmiennictwa i sztuki religijnej: muhiry Tatarów polsko-litewskich, *Katalog zabytków tatarskich*, t. III, Warszawa, 2000, s. 10.

¹⁵⁷ Žurnalo „Pranešimas“ turinį sudarė aktualijos iš Lenkijos musulmonų gyvenimo D. Britanijoje, publikuojami laiškai, totorių, ieškančių savo artimųjų, žinutės, skelbiami islamo principai ir ištraukos iš Korano, informacija apie bendradarbiavimą su lenkų institucijomis emigracijoje, kita Aukščiausiojo imamo veikla; Chazbijewicz S., Tematyka prometejska w publikacjach Naczelnego imamatu Muzułmanów polskich na obczyźnie w latach 1945-1952, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, Białystok, 2015, s. 19-20.

¹⁵⁸ Czachorowski M., min. veik., s. 23

Totorių diaspora emigracijoje nuo lenkų ir lietuvių diasporų skyrėsi tuo, kad išpažino islamo religiją. Kaip Lietuvoje ir Lenkijoje, taip ir išeivijoje jiems buvo būdingos santuokos su savo tautiečiais, išpažįstančiais tą patį tikėjimą, todėl imigracijos valstybėse buvo kuriamos šeimos tarp Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos totorių¹⁵⁹. Vis tik, nors nepavyko užfiksuoti rašytinių duomenų, tačiau negalima atmesti ir prielaidos, kad atsirado ir mišrių santuokų ne su musulmonais. Apskritai totoriai, kaip ir kiti emigrantai, nežinojo, kada baigsis sovietų priespauda jų kilmės valstybėse, todėl dauguma savo išvykimą traktavo kaip nuolatinį¹⁶⁰. Įsitvirtinę imigracijos šalyje, kai kurie jų pradėjo aktyviai dalyvauti išeivių iš Lietuvos ir Lenkijos organizacinėse veiklose.

Vienas iš aktyvių Lietuvos totorių, apie kurio veiklą išeivijoje liudija sakiniai duomenys, surinkti iš dr. J. Ridzvanavičiaus ir dr. A. Jakubausko bei istoriografija – tai Juozas Vilčinskas. Jis gimė Vilniuje, Pirmojo pasaulinio karo metais su tėvais persikėlė į Rusiją, o po karo grįžo į Lietuvą, kur mokėsi Kauno aukštesniojoje technikos mokykloje, vėliau studijavo Vytauto Didžiojo universitete. Yra žinoma, kad 1944 metais J. Vilčinskas, pasitraukė į Austriją, dėl sovietų grėsmės netrukus keliavo į Italiją ir 1946 metais apsistojo D. Britanijoje¹⁶¹, kur aktyviai įsitraukė į lietuvių visuomeninę veiklą.

Vis tik, nors J. Vilčinskas 1992 metais buvo palaidotas Alytaus rajono Raižių kaimo musulmonų kapinėse, tačiau jo visuomeninė veikla buvo mažai susijusi su totorių bendruomene. Jis akivaizdžiai save tapatino su lietuviu, emigracijoje dalyvavo D. Britanijos lietuvių sąjungos veikloje, 1956-1957 metais jai pirmininkavo¹⁶². Pasižymėjo kaip aktyvus Londono lietuvių diskusijų klubo veikėjas, dalyvavo konferencijose, rašė į įvairius leidinius, kaip antai, „Europos lietuvi“, „Darbą“, „Keleivį“, „Mintį“. XX amžiaus 8-ojo dešimtmečio pradžioje buvo pastarojo žurnalo redaktorius¹⁶³. Teko aptikti informacijos, kad leidiniuose J. Vilčinskas pasirašinėjo slapyvardžiu J. Rudakis. Rasta medžiaga leidinyje „Draugas“ liudija, kad straipsnius jis rašė įvairiomis temomis, dažnai juose dominavo politikos klausimai, autorius mėgo analizuoti D. Britanijos leiboristų partijos veiklą¹⁶⁴. Be to, gyvendamas išeivijoje išleido knygą apie socialdemokratų kovą dėl krašto nepriklausomybės¹⁶⁵. Deja, apie J. Vilčinsko tiesioginę veiklą, susijusią su totorių bendruomene, informacijos aptikti nepavyko. Gali būti, kad D. Britanijoje pasklidę Lietuvos totoriai nebuvo susiorganizavę, jie visapusiškai įsiliejo į lietuvių bendruomenę. J. Vilčinsko sūnus Ali, šiuo metu gyvenantis Londone, prisimena, kad visgi jie šeimoje turėjo religinių knygų¹⁶⁶. Vadinas, nors ir prisitaikė prie lietuvių bendruomenės egzilyje, jie vis dėlto

¹⁵⁹ Vilčinskas A., min. veik., p. 27.

¹⁶⁰ Jakubauskas A., interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

¹⁶¹ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 178.

¹⁶² *Ibidem*; Ridzvanavičius J., interviu Nr. 9, *Totorių gyvenimas Lietuvoje ir išeivijoje po Antrojo pasaulinio...*

¹⁶³ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 178.

¹⁶⁴ Rudakis J., Darbo partijos užsienio politika, *Darbas*, Nr. 2, Bostonas, 1953, p. 13-15.

¹⁶⁵ Vilčinskas J., *Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl krašto nepriklausomybės. Istorinė apžvalga*, Londonas, 1985.

¹⁶⁶ Jakubauskas A., interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

išlaikė religinį išskirtinumą, nors ir viešai to nedemonstravo. Dr. Adas Jakubauskas pabrėžė, kad nors J. Vilčinsko sūnus save laiko lietuviu, tačiau nepamiršo ir savo totoriškos kilmės: „Aš esu matęs laidą „Emigrantai“, kur Alius Vilčinskas save pristatė kaip lietuvi emigrantą, emigravusį iš Lietuvos. [...] Privačiame pokalbyje tai jisai prisimena savo totoriškas šaknis ir yra dovanojęs mums ir maldaknygių, ir knygų. Knygą apie socialdemokratų partiją jisai padovanojo bibliotekai. Viena knygą iš tėvo fondo padovanojo man anglų kalba apie mongolų viešpatavimą Rusijoje“¹⁶⁷.

Svarbu atkreipti dėmesį į dar vieną asmenybę, po Antrojo pasaulinio karo gyvenusią Londone, vėliau – Paryžiuje. Tai Lenkijos totorių išeivijos veikėjas Leonas Arslanas Bohdanovičius (Leon Arslan Bohdanowicz), kuris ne tik aktyviai susirašinėjo su lietuvių diplomatais, pavyzdžiui, Stasiu Antanu Bačkiu bei Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK) atstovu, Lietuvos laisvės komiteto (toliau – LLK) pirmininku Vaclovu Sidzikausku, bet ir laikė save Lietuvos totoriumi, norėjo būti įtrauktas į lietuvių veiklą egzilyje. Sprendžiant iš laiškų prancūzų ir anglų kalbomis, L. A. Bohdanovičius nemokėjo lietuvių kalbos, tačiau tai jam nesutrukdė siekti „[...] dirbti Lietuvos naudai“¹⁶⁸. Korespondenciniame liudijime tarp S. A. Bačkio ir lietuvių visuomenės veikėjo, žurnalisto Juozo Broniaus Laučkos akcentuojama: „Ponas A. B. yra musulmonas – laiką save Lietuvos totorių ainiu ir bedirbąs tais klausimais. Kadangi musulmonai dabar yra labai „madoje“, tad L.L.K-tas mobilizuoja šį Lietuvos musulmoną į darbą. Jis, dėja, lietuviškai nekalba, bet moka kitas kalbas – rusų, lenkų, anglų, prancūzų, berods ir vokiečių. [...] Ponas A.B. pasiryžęs LIETUVAI dirbti visu ištikimumu. Jei kuo jis būtų naudingas Jūsų darbo srityje – galėsite jį paprašyti ką atlikti.“¹⁶⁹ Šio laiško turinys pagrindžia, kad nors L. A. Bohdanovičius nekalbėjo lietuvių kalba ir išpažino kitą religiją, tačiau diplomatai žvelgė į jį su pasitikėjimu, paskyrė jam užduotį dalyvauti 1957 metų orientalistų kongrese Miunchene ir sumokėjo 100 tūkstančių Prancūzijos frankų išvykai bei medžiagos rinkimui tarptautinės konferencijos metu.

Apskritai totorius su S. A. Bačkiu susirašinėjo nuo 1948 iki 1957 metų su pertraukomis 1949-1955 metais. Dar 1948 metų laiškas lietuvių diplomatui buvo rašytas iš Londono, vėlesni – iš Paryžiaus. Tai buvo dalykinio pobūdžio korespondencija, dažnai susijusi su L. A. Bohdanovičiaus rengiamų studijų tematika, siunčiamais istoriniais tyrimais lietuvių diplomatomis apie Lietuvos totorius (prancūzų ir anglų k.), materialinės šalpos klausimais / prašymais, diskusijų pobūdžio aspektais, kaip antai, ar L. A. Bohdanovičius priklausė *Baktashi* sektai, taip pat 1957 metais vyksiančio orientalistų kongreso tematika, kontaktų musulmonų pasaulyje klausimais, misijomis į Šiaurės Afriką ir kitais dalykais.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ *Stasio Antano Bačkio laiškas Juozui Broniui Laučkai*, Paryžius, 1957 m. rugpjūčio 24 d., LCVA, f. 676, ap. 4, b 139, l. 72.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

Be to, yra žinoma, kad šis totorių išėivijos veikėjas XX a. viduryje aktyviai rašė į „Islamo apžvalgą“, leidžiamą D. Britanijoje, *Achmadi* musulmonų bendruomenės¹⁷⁰. Pavyko rasti informacijos, kad L. A. Bohdanovičius domėjosi moterų feminisčių judėjimu Egipte¹⁷¹, taip pat kultūriniais musulmonų judėjimais Lenkijoje¹⁷², rašė knygas apie totorių istoriją – „Lietuvos totorių vaidmuo istorijoje“, kuri buvo parašyta prancūzų k., „Islamas Rusijoje ir jo reikšmė tarptautinėje situacijoje“ anglų kalba¹⁷³. Daugumos tekstų egzempliorius autorius siuntė diplomatui S. A. Bačkiui, o šis – V. Sidzikauskui. Kaip minėta anksčiau, iš korespondencijos galima spręsti, kad lietuvių atstovų S. Bačkio ir V. Sidzikausko palaikomas, L. A. Bohdanovičius dalyvavo 24-ajame tarptautiniame orientalistų kongrese, vykusiame 1957 metų rugpjūčio 28 d. Miunchene, tačiau konferencijos apžvalgos aprašymų tarp šių laiškų nebuvo¹⁷⁴. Daugiau informacijos nei apie šio asmens gyvenimą, nei apie tolesnį inteligentų bendravimą, aptikti nepavyko.

Svarbu akcentuoti, kad po karo kai kurie totoriai apsistojo ne tik D. Britanijoje ar Prancūzijoje, bet ir Belgijos Karalystėje, Šveicarijoje¹⁷⁵. Nepaisant to, archyvinės, sakytinės ir istoriografinės medžiagos apie jų padėtį ir veiklas pokario metais trūkumas, neleidžia visapusiškai apžvelgti nei bendruomeninio, nei religinio gyvenimo kitose Europos valstybėse. Galima tik remtis prielaida, kad kaip ir Britanijoje, taip ir kitose imigracijos šalyse, Lietuvos ir Lenkijos musulmonai nebuvo susiorganizavę, nevykdė bendruomeninės veiklos ir religine praktika užsiėmė privačiai.

Būtina paminėti, kad 1944-1947 metais – lenkų repatriacijos iš Lietuvos į Lenkiją laikotarpiu, nemaža dalis totorių, kilusių iš Vilniaus ir aplinkinių rajonų, persikėlė į Lenkiją¹⁷⁶, tačiau plačiau apie jų grįžimą į tėvynę bus rašoma kitame šio darbo skyriuje.

Apibendrinant šį poskyrį galima teigti, kad plataus masto totorių emigracija, pasireiškusį 1944 metais, išskleidė musulmonų bendruomenės atstovus po įvairias Europos valstybes. Nors didžiausia išėivijų dalis apsistojo D. Britanijoje ir koncentravosi Londone, tačiau musulmonų iš Lenkijos konsolidacijos bandymas baigėsi nesėkmingai, o totoriai iš Lietuvos visai nedėjo pastangų religinės bendruomenės vienijimui, nebuvo kuriamos islamiškos organizacijos. Kita vertus, kai kurie totoriai įsitraukė į lietuvių ir lenkų visuomeninę veiklą, priskirdami save prie lietuvių arba lenkų diasporos.

¹⁷⁰ Achmadija – musulmonų sunitų religinis judėjimas, susiformavęs XIX a. pabaigoje Indijoje, kuris skelbė grįžimą prie ankstyvojo islamo, visų musulmonų, religijų ir žmonių lygybę; Achmadija, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. I, Vilnius, 2001, p. 53.

¹⁷¹ Bohdanowicz A., The Feminist Movement in Egypt, *The Islamic Review*, Nr. 8, Great Britain, 1951, p. 26-33, nuoroda internete: http://aaail.org/text/articles/islamicreview/1951/08aug/islamicreview_195108.pdf [Žiūrėta 2015-04-11].

¹⁷² Bohdanowicz A., Cultural Movements of Muslims in Poland, *The Islamic Review*, Nr. 11, Great Britain, 1942, p. 372-382, nuoroda internete: <http://www.wokingmuslim.org/work/islamic-review/1942/nov42.pdf> [Žiūrėta 2015-04-11].

¹⁷³ Stasio Antano Bačkio laiškas Vaclovui Sidzikauskui, Paryžius, 1957 m. rugpjūčio 13 d., LCVA, f. 676, ap. 4, b. 139, l. 67-68.

¹⁷⁴ Stasio Antano Bačkio laiškas Vaclovui Sidzikauskui, Paryžius, 1957 m. rugpjūčio 14 d., *ibidem*, l. 69.

¹⁷⁵ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 51; *Historia Islamu w Polsce...*

¹⁷⁶ Miśkiewicz A., *Tatarska legenda. Tatarzy polscy 1945-1990...*, s. 11, 15.

2.2 Lietuvos ir Lenkijos musulmonai Amerikoje

2.2.1 Migracija ir diaspora 1944-1990 metais

Lietuvos ir Lenkijos totorių emigracijos kryptys į Vakarų siekė Šiaurės Ameriką – JAV ir Kanadą, keletas jų įsikūrė ir Pietų Amerikoje esančioje Argentinoje. Vis tik, skaitlingiausia ir aktyviausia išeivių iš tiriamų šalių dalis įsikūrė JAV, kur naujieji atvykėliai papildė nuo XX a. pradžios egzistuojančią bendrą Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos musulmonų bendruomenę.

Šiam emigracijos iš Lietuvos ir Lenkijos etapui, prasidėjusiam 1944 metais, būdinga, kad jo metu išvyko daugiausia išsilavinę asmenys, bendruomenių lyderiai, dvasininkai. Amerikoje, kaip viename iš imigracijos kontinentų, prieglobstį rado žinomi Lietuvos ir Lenkijos musulmonų bendruomenės atstovai: Lenkijos muftijus J. Šinkievičius su šeima, Totorių jaunimo sąjungos Lietuvos skyriaus pavaduotojas K. Jakubovskis su šeima, jaunimo organizacijos „Birlik“ steigėjas Balys Chaleckas ir kiti asmenys¹⁷⁷.

Demografinių duomenų trūkumas ir kitos informacijos apie emigravusius musulmonus stoka, neleidžia visapusiškai išsiaiškinti jų gyvenimo Amerikoje aplinkybių. Remiantis sukauptais sakiniais liudijimais iš totorių, galima spręsti, kad patekę į kitokią kultūrinę aplinką, kaip ir kiti Lietuvos ir Lenkijos išeiviai, jie pirmiausia susidūrė su kalbos ir darbo gavimo problemomis, ir skirtingai nuo žydų bendruomenės, kuri galėjo padėti savo tautiečiams Amerikoje, totoriai vieni kitiems materialine prasme padėti negalėjo, nes patys nebuvo turtingi¹⁷⁸. Nemokėdami anglų kalbos ir dažnai neturėdami tinkamo išsilavinimo, iš pradžių Amerikoje jie dirbo prastus, mažai apmokamus darbus. Žinomi tik keli atvejai, kai naujieji imigrantai užėmė vadovaujamas pozicijas. Pasak dr. A. Jakubausko, Lietuvos totorius, kilęs iš Janušauskų giminės ir po Antrojo pasaulinio karo atvykęs į JAV, buvo vienas iš *General Electric* administracijos vadovų¹⁷⁹. Taip pat iš Kauno emigravusi Kazanės totorių Bijošovų šeima, JAV įkūrė ir sėkmingai išplėtė savo verslą, susijusį su maisto pramone¹⁸⁰.

Apie Lenkijos musulmonų religinio vadovo J. Šinkievičiaus gyvenimą ir veiklą emigracijoje bei kitus tarpukario totorių kultūros veikėjus, pakankamai informacijos neturi nei dabartiniai totorių bendruomenės nariai, iš kurių šio darbo autorė ėmė interviu, nei liudija istoriografija. Apie muftijų J. Šinkievičių yra žinoma tik tiek, kad 1944 metais jis emigravo į

¹⁷⁷ Jakubauskas A., interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*; Ridzvanavičius J., interviu Nr. 9, *Totorių gyvenimas Lietuvoje ir išeivijoje po Antrojo pasaulinio...*; Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 60, 147-148; Makaveckas R., *Totorių jaunimo veila II pasaulinio karo...*, p. 7.

¹⁷⁸ Jakubauskas A., interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*;

¹⁷⁹ Dr. A. Jakubauskas šio asmens vardo neprisimena; *Ibidem*.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

Egiptą, o netrukus persikėlė į JAV, netoli Kalifornijos, kur gyveno iki mirties 1966 metais¹⁸¹. Tuo tarpu duomenų, susijusių su bendruomenine, religine ir kasdienine veikla, aptikti nepavyko.

Negalima visapusiškai teigti, kad emigraciją į Ameriką Lietuvos ir Lenkijos musulmonai laikė nuolatine. Tai pagrindžia faktas, jog kai kurie asmenys, nesugebėję prisitaikyti svetimose aplinkose, bandė grįžti atgal į Sovietų Sąjungą. Po Antrojo pasaulinio karo Argentinoje įsikūręs Lietuvos totorių veikėjas, buvęs muftijaus J. Šinkievičiaus sekretorius Balys Chaleckas, XX a. 7-ajame dešimtmetyje siekė reemigruoti į Lietuvą. Nepaisant to, jo pastangos buvo nesėkmingos, nes Odesoje buvo sulaikytas ir grąžintas atgal į Pietų Ameriką¹⁸².

Sakytiniai Lietuvos ir Lenkijos totorių liudijimai pagrindžia, kad daugeliui musulmonų adaptacijos svetimose aplinkose procesas buvo sudėtingas, tačiau jie išlaikė savo religinį išskirtinumą: „Netgi mano prosenelis [*Bernardas Asanavičius – G. L. pastaba*] [...] emigravęs į JAV tenai tam tikrą laiką teikė religinius patarnavimus kaip emigrantų totorių imamas. [...] Mano prosenelis, sakykim, turėjo auginti gėles, dirbti šachtose ir taip, jisai išliko religingas iki pat gyvenimo pabaigos, bet gyvenimas nebuvo labai lengvas. Jie labai sunkiai integravosi į bendruomenę ir nelengvai pasiekė savo gerbūvio laipsnį“, – teigė Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininkas dr. A. Jakubauskas¹⁸³. Vis tik, nepaisant nelengvo įsitvirtinimo proceso, naujieji imigrantai Amerikoje stengėsi laikytis savo tradicijų, šeimose ilgą laiką kalbėjo lenkų, o kai kurie ir lietuvių kalba, kol galiausiai asimiliavo kalbiniu atžvilgiu: „Pradžioj išvykę nemokėjo kalbos, bet paskui greitai išmoko. Amerikoj jie galėjo kalbėti savo kalba, nes jie ten gana bendruomeniškai gyveno, bet po truputį išmoko ir angliškai. Amerikoj pirma karta stipriai laikėsi savo tradicijų. [...] Antroji karta dar irgi laikėsi tradicijų, o paskui kitos kartos pradėjo kurti mišrias šeimas.“¹⁸⁴

JAV atvejis išsiskiria tuo, kad ten įsikūrę iš Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos kilę islamo išpažintojai save tapatino su ta pačia totorių diaspora ir palaikė tarpusavio bendravimą. Totorių bendruomenės konsolidacijos procesas JAV pradėtas dar XX a. pradžioje, kai buvo įkurta Lietuvos totorių draugija, todėl naujiesiems imigrantams nereikėjo dėti daug pastangų tautiečių vienijimo klausimu. Atvykę į svetimą valstybę, jie papildė susiformavusią, oficialiai egzistuojančią bendruomenę. Tolesnė minėtos organizacijos istorija, narystės sąlygos ir veikla bus aptariama kitame šio poskyriaus skirsnyje.

¹⁸¹ *Ibidem*; Bohdanowicz D. G., Interviu Nr. 1, *Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich i Litewskich...*; Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 9, *Totorių gyvenimas Lietuvoje ir išeivijoje po Antrojo pasaulinio...*

¹⁸² Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 60.

¹⁸³ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*;

¹⁸⁴ Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 9, *Totorių gyvenimas Lietuvoje ir išeivijoje po Antrojo pasaulinio...*

2.2.2 Senieji ir naujieji imigrantai: musulmonų mečetės draugija JAV

1907 metais vasario 2 d. Niujorke įsteigta Lietuvos totorių bendrija (anglų k. – *Lithuanian Tartar Society*), ko gero, galėjo būti pirmoji oficiali musulmonų organizacija JAV¹⁸⁵. Netgi tuometinė Amerikos žiniasklaida, pavyzdžiui, Bruklino dienraštis *Greenpoint Weekly Star* 1959 metų rugsėjo 18 d. apibūdino ją kaip „[...] tikriausiai seniausią musulmonų bendruomenę, įkurtą Čingischano palikuonių, atvykusių iš Lenkijos, Lietuvos ir Baltarusijos“¹⁸⁶.

Toliau tęsiant šios bendruomenės istoriją, būtina paminėti, kad 1927 metais įvyko jos vidinė reorganizacija, kurios pagrindinis tikslas, ko gero, buvo priimti į narių gretas ne tik totorių kilmės, bet ir kitų tautybių islamo išpažintojus. Dėl šios priežasties minėtais metais jos pavadinimas buvo pakeistas į Amerikos musulmonų draugiją (toliau – AMD). Kitas pertvarkymas įvyko 1957 metų gegužės 2 d., kada AMD buvo performuota į Musulmonų mečetės draugiją (toliau – MMD) ir 1963 metų gegužės 16 d. įregistruota kaip *Muslim Mosque, Inc.*¹⁸⁷.

Duomenys liudija, kad XX amžiaus 6-ojo dešimtmečio pradžioje MMD priklausė maždaug 400 islamo išpažintojų, kuriuos sudarė ne tik Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos totoriai, bet ir musulmonai, kilę iš Turkijos ir kitų islamiškų valstybių¹⁸⁸. Bendruomenė nuo XX a. 3-ojo dešimtmečio Bruklina turi savo mečetę, taip pat 2 miziarus – kapines, kurios randasi Kvinso rajone (anglų k. – *Queens*)¹⁸⁹. Kiek yra žinoma, vienos kapinės senosios, kuriose jau nelaidojama, kitos – naujosios.

Dabartinė bendruomenės pirmininkė yra Elena Bonovic (Allen Bonowitz), tačiau nei daugiau informacijos apie šią asmenybę, nei laikotarpio nuo kada ji užima šias pareigas, aptikti nepavyko¹⁹⁰. Nedaug duomenų egzistuoja ir apie musulmonų bendruomenės JAV dvasininkus, tačiau pavyko užfiksuoti, kad imamo funkcijas nuo 1954 iki 2008 metų atliko Lenkijos totorius Ibrahim Bronislavas Alijevičius (Ibrahim Bronisław Alijewicz)¹⁹¹. Kurį laiką religiniais lyderiais buvo ir iš Lenkijos kilę totoriai, kaip antai, Samuelis Rodkievičius (Samuel Rodkiewicz), Aleksandras Jasinskis (Aleksander Jasiński), Adomas Aleksandrovičius (Adam Aleksandrowicz), tačiau tikslios datos nėra žinomos¹⁹². Dabartinis Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininkas dr. A. Jakubauskas teigia, kad jo prosenelis Bernardas Asanavičius (Bernard Assanowicz) nuo XX a. 3-ojo dešimtmečio taip pat kurį laiką buvo totorių imamas iševijoje.

¹⁸⁵ Mingazeeva E., *American Muslim Community*, California, 2008, p. 1.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ Czachorowski M., min. veik., s. 248.

¹⁸⁸ *Ibidem*.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 249.

¹⁹⁰ Kosowski A. P., min. veik., s. 15.

¹⁹¹ Majewska L., Wspomnienia o Ibrahimie Bronisławu Alijewiczu, imamie tatarskiej gminy Rzeczypospolitej w Nowym Jorku. Lata 1954-2008, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, Białystok, 2014, s. 12-15.

¹⁹² *Ibidem*, s. 14.

Siekiant tapti atviresne kitiems musulmonams, 1957 metų vidinės reorganizacijos metu bendruomenė koregavo ir savo statutą, kuris vadinasi „Musulmonų mečetės draugijos Konstitucija (anglų k. – *Constitution of the Moslem Mosque, Inc.*)¹⁹³. Statutas buvo patvirtintas 1959 metų kovo 15 d., o atlikus papildomus pataisymus – galutinai ratifikuotas tų pačių metų birželio 14 d.¹⁹⁴. Keletas papildymų ir pakeitimų buvo atlikta ir 1961, 1965, 1967, 1968 ir 1970 metais, tačiau šio baigiamojo darbo autorei vėliau pakoreguotų versijų aptikti nepavyko. Vis tik, 1959 metų kovo mėnesio versija, kartu su birželio mėnesio papildymais, buvo publikuota anglų ir lenkų kalbomis naujausiame „Lenkijos totorių metraščiū“ (lenkų k. – *Rocznik Tatarów Polskich*) leidinyje¹⁹⁵. Kaip rodo publikacija, ją pasirašė totorius Semas Alevičius (Sam Alleavitch), galbūt tuometinis bendruomenės pirmininkas.

Musulmonų mečetės draugijos įstatus sudaro 18 straipsnių. Siekiant atskleisti jos tikslą, narystės sąlygas ir veiklą, būtina akcentuoti kiekvieną iš jų. Kaip ir įprasta bendruomenių statutams, draugija pradeda savąjį nuo pavadinimo aiškinimo. Pirmasis skyrius būtent taip ir vadinasi – „Pavadinimas“. Jame apibrėžta, kad *Muslim Mosque, Inc.* yra religinė korporacija, o trumpinant bus vadinama „kongregacija“¹⁹⁶. Antroji dalis yra viena svarbiausių, nes joje aptariami pagrindiniai bendruomenės siekiai, kuriuos sudaro religinių paslaugų teikimas musulmonams, pranašo Muhamedo mokymų skelbimas, vaikų mokymas religinių papročių ir įstatymų, islamo religijos tausojimas JAV¹⁹⁷. Tai patvirtina, kad bendruomenės narių tikslas buvo išlaikyti savo totorišką tapatybę, didžiausią dėmesį koncentruojant į konfesinį gyvenimą ir jaunosios kartos ugdymą islamo religijos pagrindu.

Trečiasis straipsnis susijęs su organizacijos valdymo struktūra. Draugijos pirmininkas ir du imamai sudaro vadovybės pagrindą, tačiau pati bendruomenės vidinė struktūra yra sudėtingesnė, nes prie valdančiųjų priskiriamas ir viceprezidentas, finansinių reikalų sekretorius, apskaitos ir korespondencijos sekretorius, išdininkas ir du revizoriai. Kitame straipsnyje apibrėžta direktorių tarybos sudėtis: viceprezidentas yra laikomas jos pirmininku, o tarybos nariams priskiriami visi vadovaujantys asmenys ir organizacijos globėjai¹⁹⁸.

Penktasis skyrius yra vienas svarbiausių, kadangi jame pateiktos narystės sąlygos. Pasak jų, bet kuris islamo tikėjimą išpažįstantis vyras ar netekėjusi moteris, kurie yra sulaukę 21 metų amžiaus ir gyvena JAV, gali būti draugijos nariu¹⁹⁹. Papildomi punktai žymi, kad moterys, kurių vyrai mirė, taip pat yra priskiriamos prie bendruomenės narių gretų ir įgauna visas teises bei

¹⁹³ Czachorowski M., min. veik., s. 248.

¹⁹⁴ *Rocznik Tatarów Polskich*, seria 2, t. 1, red. Muzułmański Związek Religijny w RP Najwyższe Kolegium Muzułmańskie, Białystok, 2014, s. 263.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 253-289.

¹⁹⁶ 1959 metų birželio mėnesio papildymų metu „kongregacija“ pakeista į „draugiją“.

¹⁹⁷ *Rocznik Tatarów Polskich...*, s. 253, 264.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 253, 263-264.

privilegijas. Dar vienas punktas numato, kad bet kurio bendruomenės nario sūnus, nepaisant amžiaus, taipogi yra tinkamas narystei.

Kita draugijos „Konstitucijos“ dalis apibrėžia susitikimų, susirinkimų laiką. Įprastiniai susitikimai numatyti kiekvienų metų kovo, birželio, rugsėjo, gruodžio mėnesių 3-iaisiais sekmadieniais, su išimtimis religinių švenčių ar laidojimo apeigų metu nukelti juos į kitą sekmadienį. Remiantis šiuo skyriumi, draugija gali organizuoti ir specialius susirinkimus, kuriuos skelbti turi teisę tik direktorių taryba bet kuriuo metu. Kažkodėl šio skyriaus 3 punktas numato ir kasmetinę vieno trečdaliao direktorių tarybos rinkimo tvarką, nors ji turėjo būti apibrėžta ketvirtajame skyriuje, kuriame tiesiogiai buvo rašoma apie šios tarybos sudėtį²⁰⁰.

Septintasis skyrius, pavadinimu „Kvorumas“, numato 25 narius, kurie įprastiniuose susirinkimuose sudaro žmonių skaičių, kuriam esant, draugijos nutarimai būtų pripažįstami galiojančiais. Tuo tarpu specialiuose susirinkimuose – užtenka vieno trečdaliao bendruomenės narių, kad būtų sudarytas kvorumas. Aštuntojoje „Konstitucijos“ dalyje rašoma apie asmenų paskyrimą užimti vadovaujančias pareigas ir jų atleidimą. Pasak 4 punkto, vadovaujančias pareigas gali užimti tik tie nariai, kurie iki tol priklausė draugijai ne mažiau kaip 2 metus²⁰¹. Tuo tarpu norint priklausyti direktorių tarybai, užtenka 1 metų nuo priėmimo į draugiją. Šiame skyriuje taip pat apibrėžta, kad valdantieji asmenys ir direktorių taryba yra renkami balsavimo tvarka ir pareigas užima balsų persvarą surinkę asmenys. Paaiškintas ir nušalinimas iš minėtų pareigų tuo atveju, kai narys yra kaltinamas tarnybiniu nusižengimu ar aplaidumu. Tuomet iš draugijos jis gali būti pašalintas dviejų trečdalių daugumos balsavimu susirinkimų metu²⁰².

Devintasis straipsnis apibrėžia valdančiųjų asmenų įgaliojimus. Pasak jo, imamas yra draugijos religinis lyderis. Dar trečiojoje „Konstitucijos“ dalyje prie vadovaujančiųjų buvo priskirti du imamai, o devintojoje paaiškinta to priežastis: antrasis imamas perima visas pirmojo pareigas tada, kai pastarasis nebesugeba atlikti religinių patarnavimų arba mirties atveju²⁰³. Šiame straipsnyje paaiškintos ir draugijos pirmininko funkcijos. Pasak statuto, jis vadovauja visiems susirinkimams ir paskiria komisiją, o viceprezidentas yra laikomas jo pavaduotoju. Tuo tarpu finansų sekretoriaus užduotis – saugoti visą draugijos dokumentaciją, rinkti įvairius mokesčius. Apskaitos ir korespondencijos sekretoriato – įrašyti ir saugoti visų susirinkimų medžiagą bei padėti finansų sekretoriui. Išdininko pareiga – kaupti visus išlaidų kvitus, surinkti lėšas ir mokesčius, kuriuos sukaupė finansų sekretoriatas, ir padėti tuos pinigus į draugijos banko sąskaitą.

Dešimtajame skyriuje pateikta informacija dėl vadovybės pozicijų užėmimo. Pirmininko atsistatydinimo ar mirties atveju jo pareigas iš karto perima viceprezidentas ir vykdo jas iki tol, kol

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 253-254, 263-265.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 254.

²⁰² *Ibidem*.

²⁰³ *Ibidem*, s. 255-256, 266-267.

susirinkimo metu bus išrinktas naujasis draugijos lyderis. Visas kitas atsilaisvinusias pareigybės paskiria tuometinis pirmininkas²⁰⁴. Vienuoliktoji „Konstitucijos“ dalis apibrėžia direktorių tarybos įgaliojimus ir pareigas. Joje akcentuojama, kad taryba atlieka draugijos administravimo ir bendrųjų reikalų tvarkymo funkcijas. Jai pirmininkaujantis asmuo turi skelbti susirinkimus mažiausiai kartą per mėnesį, o tie nariai, kurie praleidžia juos 3 kartus iš eilės, yra pašalinami (su išimtimi, jei susirinkimus praleido turėdami pateisinamą priežastį)²⁰⁵.

Dvyliktasis skyrius susijęs su finansiniais klausimais – aukojimu, baudomis ir mokesčiais. Aukos draugijai per metus turi siekti 14 dolerių nuo kiekvieno nario, mokant kartą į 3 mėnesius²⁰⁶. Nariai gali būti baudžiami pinigėmis nuobaudomis už tvarkos nesilaikymą, sprendimų nevykdymą. Taip pat už šiuos nusižengimus jie gali būti pašalinami iš draugijos dviejų trečdalių narių balsų sprendimu.

Dar vienas straipsnis – tryliktasis, vadinasi „Narystė“ ir jame akcentuojama, kad bet kurie du nariai gali siūlyti nevedusį vyriškos arba netekėjusį moteriškos lyties kandidatą būti draugijos nariu. Pastebima, kad šis straipsnis galėjo būti prijungtas prie penktojo įstatų skyriaus, kuriame jau buvo trumpai apibrėžtos narių kategorijos²⁰⁷. Kandidatas privalo sumokėti stojimo mokestį, kurio dydis svyruoja atsižvelgiant į musulmono amžių ir šeimyninę padėtį. Šio straipsnio 2 dalies sekcija suskirstyta į 7 punktus ir grupavimas vykdomas pagal musulmono statusą. Pavyzdžiui, nevedęs kažkurio nario 21 metų amžiaus vaikas turi sumokėti 20 JAV dolerių mokestį. Tuo tarpu musulmonui, gimusiam JAV, kurio amžius viršija 21 metus, narystė kainuoja nuo 100 iki 500 dolerių, atsižvelgiant į amžiaus kategoriją (kuo vyresnis – tuo brangiau)²⁰⁸. Islamo išpažintojui, kilusiam iš kitos užsienio valstybės, taikomas mokestis, atsižvelgiant į atvykimo į Ameriką laikotarpį ir šeimyninės padėties statusą. Pastebima, kad kuo ilgiau asmuo gyveno JAV, tuo daugiau privalo sumokėti. Kainos svyruoja nuo 50 iki 500 dolerių. Taip pat statuto taisyklės liudija, kad vedusiam asmeniui narystė kainuoja 50 dolerių daugiau negu nevedusiam²⁰⁹. Dar vienas punktas žymi, kad nario sūnus, kuris susituokė neturėdamas 21 metų amžiaus, turi sumokėti, atsižvelgiant į santuokos laikotarpį. Kainos svyruoja nuo 20 dolerių už 1 metų vedybas iki 500 dolerių – daugiau nei 10 metų santuoką.

Tame pačiame straipsnyje apibrėžtos ir kandidatūros mokesčių sąlygos nušalintų narių sutuoktiniams. Pavyzdžiui, nario, kuris buvo nušalintas, žmona, norėdama įstoti į draugiją, turi sumokėti atsižvelgiant į tai, kiek metų jos sutuoktinis buvo nušalintas. Kaina, panašiai kaip ir daugumoje punktų, svyruoja nuo 20 iki 500 dolerių. Tuo tarpu nario žmona, kuri legaliai išsiskyrė

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 257, 268.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ *Ibidem*, s. 253, 263-264.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 258, 269-270.

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 258-259, 270.

su savo vyru, norėdama tapti draugijos nare, turi sumokėti nuo 20 iki 500 dolerių, atsižvelgiant į metų skaičių nuo oficialaus išsiskyrimo arba gyvenimo atskirai.

Paskutinė mokesčių grupė apima konvertitus vyrus. Kiekvienas vyras, kuris perėjo į islamo tikėjimą dėl santuokos su nario dukterimi, kaip ir kiti kandidatai, turi sumokėti 20-500 dolerių stojimo mokestį, atsižvelgiant į santuokos laikotarpį²¹⁰.

Stojimo į draugiją procesas tęsiamas direktorių tarybos pranešimu. Ji veda ataskaitą ir kiekvienas būsimas narys su šeimomis, turi pasirodyti tarybai ir jų prašomas, praeiti medicininį patikrinimą²¹¹. Jeigu patikra sėkminga, tuomet draugijos nariai balsuoja už kandidato priėmimą. Šiame straipsnyje apibrėžiama ir pašalinimo tvarka tuo atveju, jei narys ar kandidatas vedė kito tikėjimo asmenį arba pats pakeitė religiją. Tokia pati pasekmė laukia ir tų, kurie tyčia apgaudinėjo ar rinko mokesčius, remdamiesi melagingais pretekstais.

Keturioliktajame straipsnyje kalbama apie moterų, kaip asocijuotų narių, teises ir pareigas²¹². Asocijuota nare gali tapti tik draugijos nario žmona, jeigu pereina medicininį patikrinimą. Pabrėžiama, kad ji yra atleista nuo stojimo mokesčio, tačiau negali užimti valdančiųjų ir tarybos pareigų. Pirmininko leidimu ji gali pasisakyti diskusijų ir debatų metu, tačiau neturi nei sprendimų, nei balsavimo teisės draugijoje. Asocijuota narystė yra nutraukiama vyro mirties, skyrybų ar jo nušalinimo atveju. Tada ji gali tapti tikrąja nare, sumokėjęs nustatytą mokestį, atsižvelgiant į šeimyninį statusą ir jo laikotarpį.

Penkioliktasis straipsnis apibrėžia gimimo ir santuokos sertifikatų reikšmę, kaip svarbius įrodymus, kuriuos privaloma pateikti prieš stojant į draugiją. Kitame – nustatyta laikina įstatų, kurio nors straipsnio ar jo dalies, sustabdymo tvarka susirinkimo metu, balsuojant dviems trečdaliams narių. Priešpaskutiniame straipsnyje aptarta juridinės kompetencijos sfera. Paminėta, kad „Konstitucijoje“ neapibrėžtais atvejais draugija laikosi „Roberto įsakymų nuostatų“ (*Robert's Rules of Order*). Taip pat pabrėžiama, kad visos statuto sąlygos ir vidiniai potvarkiai yra pavaldūs Niujorko valstijos įstatymams. Paskutinytis – aštuonioliktas skyrius, žymi posėdžių ir organizacinių reikalų eiliškumą.

Taigi, akivaizdu, kad draugija paruošė ganėtinai detalius įstatus ir pagrindinė jos veikla yra susijusi su religiniais dalykais. Taip pat galima pastebėti rimtą ir griežtą požiūrį į mokamus mokesčius ir kitus finansinius įsipareigojimus, o nedalyvavimas susirinkimuose nariams gali baigtis ne tik bauda, bet ir visišku pašalinimu. Labai aiškiai buvo apibrėžtas ir „Konstitucijos“ teisėtumas, teigiant, kad visos nuostatos yra pavaldžios Niujorko valstijos įstatymams, o kiti klausimai, diskusijos ir debatai, kurie neapibrėžti įstatuose, yra sprendžiami remiantis „Roberto taisyklių

²¹⁰ *Ibidem*, s. 260.

²¹¹ *Ibidem*.

²¹² *Ibidem*, s. 260-261, 271-272.

nuostatomis²¹³. Be abejo, neaišku, kaip griežtai šių taisyklių buvo laikomasi, tačiau 400 narių skaičius rodo, kad nepaisant didelių stojimo mokesčių, musulmonai nevengė dalyvavimo jos veikloje. Apskritai, ko gero, galima teigti, kad šis statutus sudarė sąlygas tolesniam bendruomenės egzistavimui ir sklandžiam jos teisinės, finansinės ir organizacinės veiklos funkcionavimui.

2.3 Totoriai kitose imigracijos valstybėse: Australijoje ir Turkijoje

Po Antrojo pasaulinio karo kelios Lietuvos ir Lenkijos totorių šeimos įsikūrė Australijoje ir Turkijoje, tačiau negausūs rašytiniai ir sakytiniai šaltiniai bei istoriografija liudija, kad šiose imigracijos valstybėse bandymų konsoliduoti po teritorijas išsisklaidžiusius pavienius tautiečius, nebuvo. Ko gero, tokio tikslo jie neturėjo dėl negausaus Lietuvos ir Lenkijos musulmonų emigrantų šiose šalyse skaičiaus, ir dėl ten jau egzistuojančių islamo išpažintojų bendruomenių, prie kurių kai kurie išėiviai pradėjo jungtis.

Visuomenine veikla ir bendradarbiavimu su šalies islamiškomis organizacijomis Australijoje užsiėmė iš Vilniaus kilęs Lenkijos totorių karininkas Abu-Bekiras Chaleckis, kuris dar 1943 metais vokiečių buvo išsiųstas studijuoti į Vieną, o po Antrojo pasaulinio karo kartu su šeima emigravo į Australiją. Turėdamas išsilavinimą, imigracijos valstybėje jis dirbo su medicina susijusį darbą ir netrukus prisidėjo prie Australijos musulmonų bendruomenės veiklos, tapo jos komiteto pirmininku²¹⁴. Deja, apie tolimesnį šio asmens gyvenimą ir konkrečius nuveiktus darbus minėtoje bendruomenėje, duomenų aptikti nepavyko. Istoriofografija liudija tik tiek, kad XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje A. B. Chaleckio mamai Aišai Chaleckai (Ajsza Chalecka) pavyko išvykti už SSRS teritorijos ribų ir nuo to laiko ji apsigyveno pas sūnų Australijoje, o vėliau persikėlė pas kitą sūnų į Niujorką²¹⁵.

Surinkta informacija pagrindžia, kad kai kurių politinių pabėgėlių įsikūrimas imigracijos valstybėse buvo nuolatinis²¹⁶. Tai sąlygojo ne tik baimė grįžti į sovietinės politikos arealą, bet ir šeimų sukūrimas su asmenimis, gyvenančiais tose šalyse. Pastarasis atvejis tinka A. B. Chaleckio dukros Leilos Chalecki-Taib (Lejla Chalecka-Taib) gyvenimo istorijai apibūdinti. L. Chalecka, ko gero, sekdamas tėvo pavyzdžiu, baigė medicinos mokslus ir prisidėjo prie religinės Australijos musulmonų bendruomenės veiklos²¹⁷. Dar būdama paaugle mergina publikavo savo straipsnius islamiškuose žurnaluose, kaip antai, „Australijos minaretas“ (anglų k. – *Australian Minaret*), taip pat mokė mergaites religijos pagrindų vienoje iš šalies mečečių, dalyvavo Pietų Australijos

²¹³ Šios taisyklės pirmą kartą buvo paskelbtos 1876 metais.

²¹⁴ Jakubauskas A., Abu-Bekiras Chaleckis (1914 03 16–2004 03 11), *Lietuvos totoriai*, Nr. 3 (74), Kaunas, 2004, p. 7.

²¹⁵ *Ibidem*.

²¹⁶ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*; Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 9, *Totorių gyvenimas Lietuvoje ir išėivijoje po Antrojo pasaulinio...*; *Historia Islamu w Polsce...*

²¹⁷ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 62-64.

draugijos veikloje, buvo jos sekretorė²¹⁸. XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ištekėjusi už teisininko Abdul Taib Mahmudo (Abdul Mahmud Taib), persikėlė į jo gimtąją Malaizijos Federacijos Saravako valstybę, kur toliau užsiėmė visuomenine ir kultūrine veikla, priklausė įvairioms musulmonų organizacijoms, maždaug 20 metų buvo Pietryčių Azijos ir Ramiojo vandenyno regioninės islamo *Da'wah* tarybos pirmininkė (anglų k. – *Regional Islamic Da'wah Council of Southeast Asia and the Pacific*)²¹⁹. L. Chaleckos-Taib veikla nebuvo susijusi tik su tikyba, nes ji taipogi stengėsi konsoliduoti moteris į vieningą organizaciją, kovojo už lygių moterų teisių su vyrais užtikrinimą, dirbo ir medicinos srityje²²⁰. Pasak sakytinių šaltinių, L. Chalecka-Taib po Nepriklausomybės atkūrimo kelis kartus buvo atvykusi į gimtąjį Vilnių, tačiau vizitai buvo trumpalaikiai²²¹. Taigi, minėtas atvejis rodo, kad L. Chalecka-Taib nepamiršo savo kilmės valstybės ir totoriškos tautybės, nors ir pasirinko nuolatinį gyvenimą imigracijos šalyje. Neaišku ar ji vis dar mokėjo lenkų kalbą, tačiau akivaizdu, jog visą gyvenimą išliko religinga.

Australijos žemyne po Antrojo pasaulinio karo visam laikui apsigyveno ir Kauno mečetės statybos narys Motiejus Janušauskas (išėivijoje tapo Matu Janus) su žmona. Turėdamas aukštąjį ekonomikos išsilavinimą, imigracijos šalyje jis įkūrė savo verslą, nors yra žinoma, kad teko dirbti ir paprastus darbus įvairiose srityse²²². Nors į gimtinę daugiau negrįžo, M. Janušauskas palaikė ryšius su Vilniaus universiteto biblioteka ir siuntė jai knygas, kurias buvo sukaupęs²²³. Teigiama, kad asmeninėje bibliotekoje jis galėjo turėti apie 5 tūkstančius leidinių įvairiomis pasaulio kalbomis. Apie kitokią M. Janušausko veiklą informacijos aptikti nepavyko.

Būtina paminėti, kad Turkija, kitaip nei Australija ir kitos imigracijos valstybės, buvo islamiška šalis, todėl ten atsidūrę totoriai galėjo greičiau ir lengviau adaptuotis. Varšuvos naujųjų aktų archyvo dokumentacija liudija, kad 1944 metų vasarą ten gyveno Lenkijos pilietybę turinti Bairaševskių šeima (6 asmenys)²²⁴. Vis tik, Turkijoje galėjo būti ir kitų Lietuvos bei Lenkijos musulmonų politinių pabėgėlių, tačiau minėti duomenys atskleidė tik tuos asmenis, kurie turėjo Lenkijos pilietybę ir Turkijoje atsidūrė 1944 metais. Tuo tarpu vėliau atvykę tautiečiai į šiuos sąrašus nepateko. Nepavyko aptikti ir konkrečių duomenų apie totorių gyvenimo raidą ir veiklą minėtoje šalyje.

Reikia akcentuoti, kad po Antrojo pasaulinio karo pavieniai totoriai galėjo atsidurti ir kitose užsienio valstybėse, tačiau nesant jokių archyvinių, sakytinių ar istoriografinių liudijimų, visapusiškai to patvirtinti neįmanoma.

²¹⁸ *Ibidem*, p. 62.

²¹⁹ *Ibidem*, p. 63.

²²⁰ *Ibidem*, p. 63-64.

²²¹ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

²²² Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 84.

²²³ *Ibidem*.

²²⁴ *Lenkijos piliečių, gyvenančių Turkijoje, suvestinės*, 1944 metų liepos mėnesis, AAN, z. 500, sygn. 15, s. 1-5.

3. MUSULMONAI LENKIJOJE IR LIETUVOJE, JŲ RYŠIAI SU EMIGRAVUSIAIS TAUTIEČIAIS

Antrojo pasaulinio karo metais totoriai prarado daug inteligentijos atstovų, veikusių kultūrinio, šviečiamojo, religinio pobūdžio srityse prieškario Lietuvoje ir Lenkijoje. Karo situacija, antrosios sovietų okupacijos grėsmė ir represijų baimė lėmė, kad dauguma Lietuvoje atsidūrusių Vilniaus musulmonų bendruomenės narių, kartu su lenkais pasitraukė arba į Lenkiją, arba emigravo toliau į Vakarų. 1944 metais abi tiriamos valstybės užėmė sovietų kariuomenė, tačiau į SSRS inkorporuota buvo tik Lietuva, tuo tarpu Lenkijai buvo suteiktas nominalus suverenumas²²⁵. Nepaisant to, šiuo laikotarpiu musulmonų konfesinis ir organizacinis gyvenimas pakito abiejose šalyse, o paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais pastebėta ir tautinė kaita, kai religinę bendruomenę papildė islamo išpažintojai iš kitų valstybių.

Šiame skyriuje bus siekiama atkreipti dėmesį į vidinę musulmonų migracijos proceso eigą ir palyginti religinį bei bendruomeninį islamo išpažintojų gyvenimą tiriamose valstybėse. Taip pat bus bandoma nustatyti musulmonų, likusiųjų Lietuvoje ir Lenkijoje, tarpusavio santykius ir ryšių galimybes su emigravusiais tautiečiais.

3.1 Lietuvos atvejis

3.1.1 Musulmonų bendruomenių struktūra ir religijos aktualumas sovietmečiu

Antrasis pasaulinis karas sumažino totorių bendruomenės skaičių Lietuvoje, o po jo prasidėjusi kolektyvizacija sukėlė vidinės migracijos procesus ir skatino musulmonus keltis iš kaimų į didesnius miestus. Šiame poskyryje bus bandoma nustatyti, kaip keitėsi islamo išpažintojų bendruomenės tautinė sandara ir religinis gyvenimas sovietiniais metais.

Pirmiausia, verta atkreipti dėmesį, kad šiuo laikotarpiu Lietuvos musulmonai neturėjo vyriausiojo dvasinio vadovo, nes prasidėjus pirmajai sovietų okupacijai, religinis islamo išpažintojų centras Vilniuje buvo likviduotas, o artinantis antrosios okupacijos grėsmė, muftijus J. Šinkievičius emigravo į užsienį. Vis tik, svarbu akcentuoti, kad dar XX a. 3-ojo dešimtmečio viduryje J. Šinkievičius buvo išrinktas kadencijai iki gyvos galvos²²⁶. Taigi, remiantis bendruomenės statutu, jis buvo laikomas muftijumi net ir po išvykimo, nors tikriausiai minėtų pareigų išėivijoje jau nevykdė.

²²⁵ Milerytė G., Lietuvių ir lenkų santykiai išėivijoje 1945-1990 metais, *Egzodo archyvas*, 9 t., Vilnius, 2015.

²²⁶ *Jokūbo Šinkievičiaus užpildytas anketos lapas*, dokumentas be datos, LCVA, f. 391, ap. 4, b. 1846, l. 3.

Religinio gyvenimo kaitą Lietuvoje sovietmečiu liudija ir faktas, kad tuo metu buvo panaikintas konfesinių bendruomenių juridinis statusas. Vis tik, archyviniai šaltiniai liudija, kad po Antrojo pasaulinio karo leidimą veikti Lietuvoje gavo vienintelė musulmonų bendruomenė Raižiuose²²⁷. Minėtame dokumente teigiama, kad „[...] Raižių mahometonų religinė bendruomenė yra 1951 m. spalio 2 d. Religinių Kultūrų Reikalų Tarybos prie TSRS Ministrų Tarybos Įgaliotinio Lietuvos TSR Respublikai, užregistruota (registracijos byla nr. 1) kartu perduodant religinio kulto reikalui naudoti pastatą, kuris randasi Raižiuose, Alytaus raj., Kauno srityje su visomis TSRS vyriausybės nutarimų ir veikiančių įstatymų, liečiančių kulto reikalus, numatytomis teisėmis.“ Šis pažymėjimas patvirtina, kad tikrai Raižių totoriai sugebėjo įkurti konfesinę bendruomenę ir tokiu būdu išsaugoti mečetę. Tuo tarpu Kauno, Nemėžio ir Keturiasdešimt totorių kaimo bendruomenės egzistavo neoficialiai ir nuolatos veikiančių maldos namų neturėjo. Kauno mečetė buvo uždaryta dar pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu 1941 metais, antrą kartą – antrosios jų okupacijos periodu – 1947 metais²²⁸. Laikui bėgant joje buvo įkurtas miesto archyvas, vėliau sporto klubas, vaikų biblioteka, skaitykla²²⁹.

Sovietmečiu nefunkcionavo ir Nemėžio bei Keturiasdešimt totorių kaimo mečetės. Pirmoji iš pradžių veikė kaip grūdų sandėlis, vėliau joje buvo įrengtas etnografijos muziejus²³⁰. Informacija rodo, kad 1956 metais Nemėžio mečetę buvo ketinama nugriauti, tačiau totorių pastangų dėka, ji buvo išsaugota. Gyva grandine apjuosę šventovę, totoriai ją saugojo kelias naktis, kol sugriauti ją bandęs buldozeris atsitraukė²³¹. Kalbant apie Keturiasdešimt totorių kaimo mečetę, pasak archyvinių duomenų, musulmonai jos ilgą laiką nenaudojo, todėl nuo 1946 metų ji buvo atiduota naudoti kultūros tikslais²³². Nors yra žinoma, kad okupacijos pradžioje islamo išpažintojai iš Keturiasdešimt totorių ir aplinkinių kaimų pastarojoje kartais susiburdavę, tačiau nuolatinės pamaldos negalėjo vykdyti dėl statinio avarinės būklės. Pasak dr. A. Jakubausko, minėtai mečetei trūko remonto, tačiau sovietų valdžia neskyrė finansų, todėl pastatas taip ir liko nesutvarkytas iki Nepriklausomybės atstatymo²³³.

Religiniu ir apskritai moraliniu požiūriu neigiamai vertinama situacija įvyko Vilniuje, kai 1968 metais ten buvusi mečetė (uždaryta 1951 metais) buvo nugriauta, o šalia buvę kapinės –

²²⁷ *Religinių kultūrų tarybos įgaliotinio LTSR pažymėjimas dėl Raižių musulmonų religinės bendruomenės įregistravimo*, 1951 m. spalio 2 d., LCVA, R-181, ap. 2, b. 175, l. 2-4, 6.

²²⁸ Jakubauskas R., Interviu Nr. 6, *Musulmonų bendruomenė Kaune...*; Jakubauskas A., Lietuvos totorių bendruomenė vakar ir šiandien, *Lietuvos totoriai*, Nr. 9-10 (109-110), Kaunas, 2007, p. 5.

²²⁹ Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 7, *Kauno musulmonų bendruomenė*, Kaunas, 2011 metų lapkričio 2 diena; Sitdykov G., Interviu Nr. 10, *Kauno musulmonų bendruomenė*, Kaunas, 2011 metų spalio 29 diena; Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 27.

²³⁰ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

²³¹ Miškinienė G., Nemėžio mečetės dvigubas jubiliejus, *Lietuvos totoriai*, Nr. 1-3 (128-130), Kaunas, 2010, p. 7.

²³² Duomenys neliudija, nei kam buvo atiduota mečetė, nei kokiais kultūros tikslais; *Уполномоченному Совету по Вильнюсской обл. тов. Малишевскому и копия по Литовской ССР тов. Пушинису*, 1 апреля 1953 г., LCVA, R-181, ap. 2, b. 175, l. 13.

²³³ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

sunaikintos²³⁴. Remiantis sakytiniais šaltiniais, šią mečetę buvo norima nugriauti dar 1952 metais dėl to, kad neliko tikinčiųjų²³⁵. Vis tik, svarbu akcentuoti, kad Vilniuje ir jo apylinkėse islamo išpažintojų tikrai buvo, tačiau, ko gero, bijodami represijų, jie viešai nereiškė savo religinių įsitikinimų, kai kurie dėl to nelankė pamaldų mečetėje.

Šiuo laikotarpiu buvo sunaikintos ir kai kurios musulmonų kapinės. Griaunant mečetę, neliko ir Lukiškių miziaro Vilniuje. Nėra žinoma tiksli data, tačiau panašiais metais buvo sunaikintos ir kapinės Kauno miesto Ramybės parke. Taip pat šalia Keturiasdešimt totorių kaimo neliko Kozaklarų, Merešlėnų, Melekonių, Liudvinavo miziarų. Raižiuose islamo išpažintojai irgi neteko dvejų kapinių²³⁶. Dėl šių priežasčių sovietmečiu totoriai daugiausia buvo laidojami Raižių, Nemėžio ir Keturiasdešimt totorių kaime išlikusiuose miziaruose.

Vis dėlto kalbant apie religinę praktiką, negalima vienareikšmiškai teigti, kad sovietmečiu jos visiškai nebuvo. Totoriai, kurie tarpukariu lankė mекtebę – religinę mokyklą Raižiuose, tarybiniais metais palaikė tikybinį Lietuvos musulmonų gyvenimą. Dr. A. Jakubauskas prisimena asmenį, kuris yra baigęs Raižių mекtebę ir šiuo metu gyvena Alytaus mieste: „Dar paskutinis žmogus, kurį aš pažįstu iš tos kartos, tai yra Stepas Dzenajevičius, gyvenantis Alytuje, kuris prieškaryje lankė Raižių mекtebę – religinę mokyklėlę. Šiandien jam yra 92 metai ir jisai oficialiai dar yra Raižių mečetės imamas“²³⁷. Vis tik, akivaizdu, kad „de fakto“ bendruomenė turi ir kitą dvasininką, kuris šiuo metu atlieka konfesinius patarnavimus. Tuo tarpu sovietiniu periodu Raižių imamo funkcijas nuo 1944 iki 1965 metų atliko Adomas Chaleckas²³⁸. Po jo mirties bendruomenės nariai dvasiniu vadovu išrinko Stepą Mustafą Chalecką, kuris iki Kauno mečetės uždarymo buvo jos imamas. Tuo tarpu Raižiuose šias funkcijas jis atliko iki 1983 metų ir archyviniai dokumentai rodo, kad nuo tada pareigas užėmė Danielius Makulavičius, iki tol buvęs Raižių musulmonų religinės bendruomenės pirmininku²³⁹. Šaltinių duomenys liudija, kad imamo funkcijas D. Makulavičiui valdžios sprendimu leista atlikti ir nuo 1987 metų²⁴⁰. Taigi, remiantis archyviniais dokumentais ir esama istoriografija, galima nesunkiai rekonstruoti asmenų, atlikusių Raižių bendruomenės imamo funkcijas sovietmečiu, sąrašus.

²³⁴ Janušauskas M., Vilniaus Lukiškės, *Lietuvos totoriai*, Nr. 6-8 (136-138), Kaunas, 2011, p. 4; Jakubauskas A., Įrengta memorialinė lenta buvusioje Vilniaus Lukiškių totorių kapinių ir mečetės vietoje, *Lietuvos totoriai*, Nr. 4-6 (125-127), Kaunas, 2009, p. 2; Visockas G., Totorių ir karaimų stiprybės paslaptis, *XXI amžius*, Nr. 71 (1568), Kaunas, 2007, http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2007/09/21/zvil_01.html [Žiūrėta 2015-04-25]; Sitdykovas G., Aistros dėl Vilniaus mečetės statybos netyla..., *Lietuvos totoriai*, Nr. 4 (87), Kaunas, 2005, p. 6.

²³⁵ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

²³⁶ *Ibidem*; Jakubauskas M., Totorių Lukiškės, *Lietuvos totoriai*, Kaunas, Nr. 6-8 (136-138), 2011, p. 4.

²³⁷ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

²³⁸ Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 60.

²³⁹ *Ibidem*, p. 114-115.

²⁴⁰ *Makulavičiaus Danieliaus pareiškimas Religinių reikalų tarybai prie TSRS Ministrų tarybos*, 1987 m. sausio 25 d., LCVA, f. R-181, ap. 7, b. 27, Nr. 14, l. 3; *Religijų reikalų tarybos pavaduotojo F. Lebedevo pavirtinimas, kad Danielius Makulavičius yra Raižių musulmonų bendruomenės dvasininkas*, 1987 m. sausio 13 d., LCVA, *ibidem*, l. 5.

Pastebima, kad tais pačiais 1987 metais, kaip ir Raižiuose, Nemėžio totorių susirinkimas taip pat išrinko naują dvasininką – iš Baltarusijos kilusį Rafalovičių Suleimaną Gamberovičių, vietoje Vilčinsko J. A., kuris dėl savo amžiaus šių funkcijų atlikti jau nebegalėjo²⁴¹. Tuo tarpu kiti duomenys liudija, kad iki 1971 metų Nemėžio bendruomenės dvasininku buvo Ibrahimas Muchlia, po jo išrinktas Ibrahimas Vilčinskis, kuris jas vykdė iki 1992 metų²⁴². Akivaizdu, kad šiuo atveju trūksta tikslumo, nes nėra aišku, kurie asmenys iš tikrųjų buvo bendruomenės dvasininkais tiriamu laikotarpiu.

Kaip neseniai minėta, Kauno mečetėje iki jos uždarymo 1947 metais, imamo pareigas vykdė S. M. Chaleckas, kuris visą laiką gyveno Raižių kaime ir penktadieniais atvykdavo į Kauno miestą²⁴³. Po šventovės uždarymo vietiniai musulmonai religinių apeigų tikslais vykdavo į Raižius.

Pavyko užfiksuoti nedaug informacijos apie Keturiasdešimt totorių kaimo dvasininkus. Archyviniai šaltiniai žymi, kad nuo 1940 metų šias pareigas laikinai užėmė Aleksandras Gembickis, tačiau kiek laiko jas vykdė, nėra aišku²⁴⁴. Trūksta medžiagos ir apie Vilniaus musulmonų bendruomenės imamus po 1946 metų. Daugiau nei 20 metų Lukiškių mečetės dvasininku buvo Ibrahimas Smaikievičius (Ibrahim Smajkiewicz) ir iki tol joje tikrai vykdavo pamaldos. Deja, nepavyko aptikti duomenų, kas buvo imamu iki 1951 metų, kol mečetę uždarė sovietų valdžia.

Vienintelėje neuždarytoje mečetėje Raižiuose vyko pamaldos, joje susirinkdavo totoriai iš visos Lietuvos, ypač religinių švenčių metu²⁴⁵. Dėl šios priežasties sovietmečiu Raižiai tapo „[...] Lietuvos totorių Meka“²⁴⁶. Dr. J. Ridzvanavičius – vienas iš buvusių Kauno musulmonų bendruomenės vadovų po Nepriklausomybės atkūrimo, pastebėjo, kad religinių švenčių metu ten atvykdavo daug žmonių, tačiau jau tada ne kiekvienas žinojo, kaip reikia melstis: „Raižių mečetė tais Tarybiniais laikais būdavo pilna ir ten susirinkdavo, bet mažai kas mokėjo melstis. Per šventes ten kažkiek senukų yra, jie meldžiasi, o visi tiktai klausosi“²⁴⁷. Iš interviu su totoriais tampa aišku, kad maldų nemokėjimas buvo būdingas jaunajai kartai. Tuo tarpu religinės apeigos vyko tų žmonių dėka ir pastangomis, kurie minimalų tikiybinių išsimokslinimą gavo tarpukariu²⁴⁸. Laikraščio „Lietuvos totoriai“ vyriausiasis redaktorius Galimas Sitdykovas prisiminė, kad totoriams sovietiniais metais buvo leidžiama lankytis Raižių mečetėje, kai būdavo musulmoniškos šventės

²⁴¹ Tikslus vardas nežinomas; *Протокол общего собрания татар Немежского апилнкового Совета*, 8 июня 1987 г., LCVA, f. R-181, ap. 7, b. 27, l. 6.

²⁴² Miškinienė G., min. veik., p. 7.

²⁴³ Jakubauskas A., Lietuvos totorių bendruomenė..., p. 5; Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., min. veik., p. 61.

²⁴⁴ *Muftijaus patvirtinti Lietuvos imamų sąrašai nuo 1920 iki 1940 metų*, dokumentas be datos, LCVA, f. 391, ap. 4, b. 1846, l. 25-26; *Muftijaus ir jo sekretoriaus patvirtinti Lietuvos imamų sąrašai tarpukariu*, LCVA, f. 317, ap. 1, b. 7, l. 7

²⁴⁵ Jakubauskas A., Interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis atgimimas XX amžiaus pabaigoje*, Vilnius, 2012 metų balandžio 5 d.; Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 7, *Kauno musulmonų...*; Sitdykov G., Interviu Nr. 10, *Kauno musulmonų...*

²⁴⁶ Jakubauskas A., Interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*

²⁴⁷ Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 8, *Lietuvos totorių tautinis atgimimas XX amžiaus pabaigoje*, Kaunas, 2012 metų balandžio 11 d.

²⁴⁸ Jakubauskas A., Interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*

diena. Toliau pašnekovas akcentavo: „Ir iš kitų miestų pasitaikydavo, kad žmonės atsiprašydavo iš darbo ir atvažiuodavo į Raižių mečetę“.²⁴⁹ Nors šio periodo metu bendruomenės prarado juridinį statusą, sumažėjo konfesinių praktikų atlikimo galimybės, šių veikiančių maldos namų dėka, religinis gyvenimas ir ryšiai tarp totorių visiškai nenutrūko.

Būtina paminėti, kad iki Sovietų Sąjungos okupacijos, musulmonų bendruomenę Lietuvoje daugiausia sudarė totoriai, išsisklaidę ne tik miestuose, bet ir jų apylinkėse. Vis tik, prasidėjus kolektyvizacijai, dalis šių asmenų iš kaimų persikėlė į didesnius centrus, pavyzdžiui, Vilnių, Kauną ir Alytų²⁵⁰. Keitėsi ir tuometinė musulmonų bendruomenės etninė sandara, kai paskutiniaisiais dešimtmečiais į Lietuvą atvyko kitų islamo išpažintojų iš Centrinės Azijos ir Kaukazo²⁵¹.

Demografiniai duomenys šiuo periodu negausūs, tačiau pavyko aptikti XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigos surašymą, kuris atskleidė 1979 ir 1989 metų gyventojų sudėtį šalies miestuose. Remiantis šiuo surašymu, islamo išpažinėjus galima atpažinti pagal jų tautybę²⁵². 1979 metais LTSR miestuose gyveno 2963 totoriai, 1619 uzbekų, 715 azerbaidžaniečių, 423 kazachai, 275 baškirai, 225 osetinai, 153 kirgizai, 140 turkmėnų, 133 tadžikai, 33 lezginai²⁵³. Akivaizdu, kad kolonistų skaičius nuolat svyravo, vienų grupių atžvilgiu mažėjo, kitų – didėjo. Tikriausiai tai lėmė faktas, kad kai kurie imigrantai į šalį atvyko ekonominiiais tikslais ir neketino integruotis į bendruomenę. Taigi, po 10 metų duomenys Lietuvos miestuose yra tokie: 4229 totoriai, 1405 uzbekai, 1161 azerbaidžanietis, 592 kazachai, 511 tadžikų, 392 baškirai, 255 osetinai, 186 turkmėnai, 114 kirgizų, 100 – lezginų²⁵⁴. Stabiliausias asmenų skaičius išliko tarp neskaitlingos osetinų grupės, per 10 metų laikotarpį pasikeitęs 30 gyventojų kitimu osetinų naudai. Daugiausiai keitėsi skaitlingesnių musulmonų grupių duomenys, pavyzdžiui, totorių ir azerbaidžaniečių. Pagal paskaičiavimus pastarųjų pagausėjo 446 asmenimis, tuo tarpu totorių – 1266. Palyginus greitai padaugėjo tadžikų tautybės žmonių, kurių skaičius miestuose padidėjo 378 gyventojais. Nuo 1979 iki 1989 metų sumažėjo uzbekų kilmės asmenų bei kirgizų. Kirgizų Lietuvoje gyveno ir taip nedaug, tačiau po 10 metų liko dar 39 žmonėmis mažiau. Apskritai, atskiros musulmonų grupės, išvardintos pagal tautybes, sudarė nedidelį procentą tuometinės Lietuvos gyventojų. Dėl šios priežasties jos nebuvo įtrauktos į atskirų miestų gyventojų sąrašus. Tarp šių musulmonų grupių išimtį sudarė tik totoriai, kurių skaičius aiškiai pažymėtas didžiuosiuose šalies miestuose.

²⁴⁹ Sitdykov G., interviu Nr. 10, *Kauno musulmonų...*

²⁵⁰ Jakubauskas A., interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija...*

²⁵¹ Račius E., *Islam in Lithuania: revival at the expense of survival?, Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*, Warsaw, 2011, p. 209.

²⁵² Toliau pateiktas islamo tikėjimą išpažįstančių grupių sąrašas pagal tautybę, tačiau gali būti atvejų, kad vienai ar kitai tautybei priklausantis asmuo išpažįsta kitokią religiją nei dauguma.

²⁵³ *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, t. 1, Vilnius, 1991, sud. Statistikos Departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, p. 174-176.

²⁵⁴ *Ibidem*.

Statistiniai duomenys rodo, kad 1979 metais Vilniaus mieste gyveno 1166 totoriai²⁵⁵. Tuo tarpu Kaune tais pačiais metais jų buvo ženkliai mažiau – 234²⁵⁶. Po 10 metų sostinėje totorių skaičius šiek tiek padidėjo ir pasiekė 1311. Tuo tarpu Kauno mieste, lyginant su 1979 metų duomenimis, skaitlingumas padidėjo daugiau nei per pusę ir pasiekė 502 totorių tautybės asmenis²⁵⁷. Kaip matome, pateikti skaičiai akivaizdžiai rodo, kad Vilniaus mieste jų sutelktumas buvo didžiausias, lyginant su Kauno ir kitais Lietuvos miestais.

Kalbant apie kolonistus, svarbu atkreipti dėmesį, kad daugelis jų šiuo periodu buvo ganėtinai sekuliarizuoti²⁵⁸. Naujieji imigrantai buvo nutolę nuo religijos praktikavimo: nedalyvavo konfesinėje veikloje, nesiekė vienyti savo etninių grupių²⁵⁹. Neteko rasti informacijos ir apie jų santykių su totoriais, kaip islamo išpažinėjų Lietuvoje dauguma, užmezgimą. Gali būti, kad per visą tarybinį laikotarpį jie beveik nedalyvavo religiniame gyvenime kartu su nuo seno Lietuvoje gyvenančiais musulmonais. Ko gero, jų atvykimo tikslas buvo ekonominis, be siekio integruotis į svetimą aplinką ir kultūrą. Be to, šioje vietoje galima užsiminti, kad skyrėsi minėtų etninių grupių islamo religijos kryptys, nes vieni jų buvo sunitai, kiti – šiitai²⁶⁰. Daugelis Lietuvoje gyvenančių musulmonų priklausė sunitų šakai, tik azerbaidžaniečiai – daugiausia šiitams.

Galbūt musulmonų imigrantų, kurie apsistojo didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir jų apylinkėse, dalyvavimo religinėje praktikoje trūkumą galėjo sąlygoti ir mečečių nefunkcionavimas tose vietovėse. Tad neturėdami, kur atlikti religinių praktikų, naujieji atvykėliai arba apskritai jų atsisakė, arba meldėsi privačiai namuose, kitas apeigas atlikdami šeimos, giminės aplinkoje.

Ko gero, galima teigti, kad religinis veiksnys musulmonų gyvenime šiuo laikotarpiu iš dalies silpnas galėjo būti ir dėl to, kad dalis jų – tiek nuo seno valstybėje gyvenančių totorių, tiek naujųjų imigrantų, buvo proletariato atstovai. Be to, dauguma inteligentų, išsilavinusių žmonių dar karo metais žuvo, kiti – emigravo. Taip pat religinį faktorių silpninti galėjo ir tai, kad kai kurie musulmonai buvo susiję su Lietuvos komunistų partija (bolševikų)²⁶¹. Duomenų apie tai yra nedaug, tačiau kalbant apskritai apie Lietuvą, žinoma, kad 1941 metų pradžioje šiai partijai priklausė 4 totoriai iš Kauno ir Alytaus apskričių²⁶². Kitos okupacijos periodu jų galėjo būti ir daugiau, tačiau konkrečios informacijos aptikti nepavyko. Visgi, pats faktas, kad su partija susijusių totorių buvo, liudija, kad religinis veiksnys tokių asmenų ir jų šeimų gyvenime, galėjo būti silpnas.

²⁵⁵ 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys..., p. 181.

²⁵⁶ *Ibidem*.

²⁵⁷ *Ibidem*.

²⁵⁸ Račius E., min. veik., p. 209.

²⁵⁹ Gachramanov M., Interviu Nr. 2, *Musulmonų religinė bendruomenė Kaune sovietų okupacijos metais ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę*, Kaunas, 2013 metų balandžio 22 d.

²⁶⁰ Sunitai – ortodoksinės islamo religinės krypties pasekėjai, religinio mokymo šaltiniu laikantys ne tik Koraną, bet ir Suną. Jie sudaro musulmonų daugumą. Tuo tarpu šiizmo pasekėjai religiniu šaltiniu pripažįsta tik Koraną.

²⁶¹ Maslauskienė N., *Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio – 1941 m. birželio mėn.*, 2004 metų sausio 30 d., <http://www.genocid.lt/Leidyba/6/nijole6.htm> [Žiūrėta 2015-04-24].

²⁶² *Ibidem*.

Apskritai tik amžiaus pabaigoje išryškėjo įvairių etninių grupių konsolidacijos užuomazgos ir aktyvesnė tikiybė veikla. Kartu su lietuvių tautiniu atgimimu, musulmonai taip pat pradėjo rūpintis religinių bendruomenių įteisinimo klausimais ir kultūrinio gyvenimo gaivinimu. Viena pirmųjų 1989 metų lapkritį, totorių pastangomis, buvo įteisinta Vilniaus musulmonų religinė bendruomenė²⁶³. Tų pačių metų vasarą vykusiame pasitarime, kuriame dalyvavo Lietuvių totorių kultūros atgimimo draugijos atstovai, LKP Centro komiteto sekretorius Stanislovas Giedraitis bei Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Algirdas Vileikis, buvo sprendžiami klausimai dėl bendruomenių ateities ir įteisinimo, mečečių gražinimo ir tvarkymo, kultūrinės veiklos galimybių, patalpų skyrimo minėtai draugijai²⁶⁴. Būtina akcentuoti, kad panašiu laikotarpiu pradėjo vienytis ir azerbaidžaniečiai, kurie 1988 metais prie Lietuvos kultūros fondo įregistravo Azerbaidžaniečių draugiją *Odlar jurdu*²⁶⁵. Vėlesniais metais vienijimosi procesas paveikė ir uzbekų bendruomenę, tačiau siekiant neperžengti šio darbo chronologinių ribų, apie jų konsolidaciją ir tolesnę veiklą, šiame darbe nebus rašoma.

Taigi, Lietuvos musulmonų religinės bendruomenės struktūra šiuo periodu keitėsi dėl naujųjų imigrantų iš islamiškų SSRS kraštų. Skirsnis atskleidė dar vieną islamo išpažintojų migracijos etapą – vidinę migraciją SSRS ribose. Paaiškėjo, kad didžiąjai daliai tuometinių musulmonų religija nebuvo tokia aktuali. Tokią situaciją galėjo lemti neigiamas sovietų valdžios požiūris ir pastangos slopinti, naikinti bet kokias tikiybinio gyvenimo apraiškas. Visą sovietinį laikotarpį nuolatos veikė tik viena mečetė Raižių kaime, tačiau musulmonų, kurie realiai laikytusi tikiybinių nuostatų, buvo nedaug. Tik periodo pabaigoje atskiros jų grupės pradėjo konsoliduotis į etnines bendruomenes ir pamažu gaivinti konfesinę bei kultūrinę veiklą.

3.1.2 Etniškumas ir kalbinis aspektas

Ankstesniame skirsnyje buvo aptarta, kad į Lietuvą šiuo periodu imigravo nemažas skaičius musulmonų grupių, pasikeitė bendruomenės vidinė sudėtis. Nors naujieji atvykėliai buvo islamo religijos išpažinėjai, tačiau praktikoje skyrėsi kai kurios jų atliekamos apeigos, buvo vartojamos skirtingos kalbos. Svarbu paminėti, kad šiame skirsnyje daugiausia bus analizuojama interviu metodu surinkta medžiaga iš musulmonų, sovietmečiu gyvenančių Lietuvoje ir naujųjų atvykėlių. Bus siekiama parodyti, kaip pasireiškė skaitlingesnių grupių – totorių ir azerbaidžaniečių, etniškumas šiuo periodu.

²⁶³ *Vilniaus musulmonų religinės bendruomenės registracijos pažymėjimas*, 1989 m. lapkričio 4 d., LCVA, f. R-181, ap. 2, b. 175, l. 15.

²⁶⁴ *Pasitarimo pas Lietuvos Komunistų partijos Centro Komiteto sekretorių S. Giedraitį protokolas dėl priemonių totorių kultūros atstatymui*, 1989 m. liepos 6 d., LCVA, f. R-181, ap. 2, b. 175, l. 17-18.

²⁶⁵ Lietuvių k. – „Ugnies šalis“, Kerimov M. R., Novruz – šviesos, gerumo ir atsinaujinimo šventė, *Tautinių bendrijų informacinis biuletenis*, Nr. 1 (10), Vilnius, 2003, p. 11; Lietuvos azerbaidžaniečių draugija, Vilnius, 2001, nuoroda internete: <http://www.ambasada.lt/new/default.asp?DL=L&TopicID=379> [Žiūrėta 2015-04-24].

Pirmiausia, reikia paminėti, kad etniškumo aspektui išryškinti, svarbios buvo vaiko gimimo, vestuvių ir laidotuvių apeigos. Religine prasme jos buvo panašios pas visų tautybių musulmonus, tačiau šiek tiek skyrėsi etninės tradicijos. Kalbant apie vaiko gimimą – buvo reikšmingas azano ritualas, kada vaikui suteikiamas musulmoniškas vardas. Gimęs vaikas būdavo registruojamas valstybėje, tuo tarpu daugumoje Lietuvos musulmonų bendruomenių statistinių knygų šiuo periodu dvasininkai nevedė²⁶⁶. Vis tik, pavyko aptikti informacijos, kad vienintelė bendruomenė, kuri kaupė šiuos duomenis – Raižių. Remiantis imamų S. M. Chalecko ir D. Makulavičiaus 1965-1995 metų duomenimis, šiuo periodu Raižių, Adamonių, Butrimonių, Bazorų, Eičiūnų, Trakininkų, Vaikutiškių, Žadiškių kaimų ir Alytaus miesto totorių šeimose gimė 179 vaikai²⁶⁷. Pastebima, kad pokario laikotarpiu – 1945–1966 metais, gimusių vaikų skaičius buvo didesnis, nes tuomet minėtose vietovėse vidutinis skaičius viršijo 3, kai 1965-1995 metais – per pusę mažiau. Neaišku, kas žymėjo Kauno, Vilniaus, Nemėžio ir Keturiasdešimt totorių kaimuose ir jų apylinkėse gimusius vaikus. Gali būti, kad nuo pačios šeimos priklausė ar ji svarbią datą raštiškai užfiksavo.

Religinis aspektas būdingas ir musulmonų santuokoms, tačiau jos buvo laikomos oficialiai galiojančiomis tik įteisinus civilinės metrikacijos biure²⁶⁸. Atliktų religinių apeigų skaičių sovietmečiu žymi tik Raižių imamų duomenys, kurie apima ne tik Raižių kaimą, bet apskritai Alytaus apskritį ir Kauną. Per laikotarpį nuo 1965 iki 1995 metų, vedybas iš tikiybinės pusės turėjo 117 totorių porų²⁶⁹. Taigi, vidutiniškai įvykdavo 4 santuokos per metus. Informacija teigia, kad 1971, 1972 ir 1983 metais įvyko 6 religinės santuokos, 1989 metais – 7²⁷⁰. Tie patys dokumentai liudija, kad per minėtą laikotarpį susituokė 6 poros, kai jaunavedžių amžius siekė daugiau nei 50 metų. Taip pat užfiksuoti ir skyrybų duomenys, pasak kurių, iš 117 sudarytų santuokų, 25 poros išsiskyrė.

Kalbant apie kitas vietas, kuriose gyveno islamo išpažintojai, kaip antai, Vilnių ir jo apylinkes, nėra aišku ar atliekant šias apeigas kitų bendruomenių imamai tai raštiškai pažymėdavo, nes pasak dr. A. Jakubausko, nuo 1940 metų valstybė to nereikalavo²⁷¹. Be abejo, tuo metu jokia tikiybinė registracija nebuvo pripažįstama, tačiau tam tikri ritualai musulmonams buvo vienas iš svarbiausių dalykų. Kaip ir įprasta pagal islamą, santuokos sudarymas buvo pradedamas nuo vedybinės sutarties. Pasak totorių, šis ritualas atliekamas jaunosios tėvų namuose, o ne mečetėje ar kitur²⁷². Jo sudarymo metu dalyvaudavo imamas, 2 liudininkai ir kiti kviestiniai svečiai. Pagal

²⁶⁶ Jakubauskas A., Interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*

²⁶⁷ Makulavičius I., Ties išnykimo riba, *Lietuvos totoriai*, Nr. 1-3 (113-115), Kaunas, 2008, p. 4.

²⁶⁸ Jakubauskas A., Interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*

²⁶⁹ Makulavičius I., min. veik., p. 4.

²⁷⁰ *Ibidem*.

²⁷¹ Jakubauskas A., Interviu Nr. 5, *Totorių musulmonų bendruomenė Kaune...*

²⁷² *Ibidem*; Jakubauskas A., Interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*; Rīdzvanavičius J., Interviu Nr. 7, *Kauno musulmonų bendruomenė...*

religiją nuotakai būdavo pridengiamas veidas. Be to, tarp totorių egzistavo tam tikri liaudies papročiai, kai jaunieji turėdavo stovėti ant išverstų kailinių ar buvo barstomi grūdais²⁷³. Panašūs ritualai vyravo ir azerbaidžaniečių vestuvėse. Taip pat pas azerbaidžaniečius egzistavo tradicija prieš vestuves išpiešti jaunajai rankas²⁷⁴. Tuo metu buvo įprasta, kad nuotaka ir jaunikis vestuvių šventės metu būdavo atskirai, o jaunoji į jo namus būdavo atvežama tik po šventės pabaigos²⁷⁵. Vestuvės trukdavo 3 dienas, per kurias jaunuosius sveikindavo svečiai.

Laidojimo ritualas taip pat vyko pagal musulmonų tradicijas, bet miręs asmuo buvo oficialiai išregistruojamas, nes reikėjo gauti mirties liudijimą. Velionio veidas būdavo uždengiamas, o kūnas paprastai vyniojamas į baltą drobę²⁷⁶. Visgi, šios tradicijos laikui bėgant keitėsi, adaptavosi prie vietinių, kas lėmė, jog buvo pradėti naudoti karstai ir dažniausiai nedengiamas veidas²⁷⁷. Kiek yra žinoma, laidojimo metu dalyvaudavo dvasininkas, kuriam už tai būdavo sumokama. Skaičiuojama, kad per 1965-1995 metų laikotarpį Raižių imamai Bazorų ir Raižių kapinėse palaidojo 318 asmenų: 155 vyrus ir 163 moteris²⁷⁸. Apskritai, ko gero, galima pabrėžti, kad musulmonams gimimo, vestuvių ir laidotuvių religinės, tradicinės apeigos buvo svarbesnės nei civilinės.

Kalbant apie totorius, reikia užsiminti, kad jie rinkdavosi į įvairius neformalius susitikimus, siekdami išlaikyti bendravimą su giminėmis, draugais ir išsaugoti savo etninį išskirtinumą. Tokie susitikimai dažniausiai vykdavo ne didžiuosiuose miestuose, o Raižiuose, Keturiasdešimties Totorių kaime ar Nemėžyje²⁷⁹. Svarbu paminėti, kad viena iš bendravimo formų buvo jaunimo susitikimo vakarai, kurių metu dalyvaudavo ir jų tėvai. Tokie susibūrimai, pavyzdžiui, Raižiuose vykdavo 5-6 kartus per metus. Be abejo, bendruomeniškumas buvo puoselėjimas šeimų, giminių, draugų susitikimų metu. Savitas totorių kulinarinis paveldas irgi gali būti laikomas reikšmingu elementu, padėjusiu išlaikyti etninį išskirtinumą²⁸⁰. Taip pat svarbios buvo religinės šventės, kurių metu Raižiuose susirinkdavo totoriai iš įvairių miestų – tarp jų ir Vilniaus bei Kauno²⁸¹. Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininkas teigia: „Atsimenu, dar buvau vaikas, kada vykdavo religinės šventės, aišku, niekas nesiafišudavo, kad jos yra rengiamos, bet pas mus atvažiuodavo labai daug žmonių“²⁸². Kalbėdamas respondentas užsimena, kad tokiuose renginiuose dalyvaudavo tik totoriai: „[...] būdavo savotiškas tautiečių suvažiavimas,

²⁷³ Jakubauskas A., interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*

²⁷⁴ Gachramanov M., interviu Nr. 2, *Musulmonų religinė bendruomenė Kaune sovietų okupacijos metais...*

²⁷⁵ *Ibidem.*

²⁷⁶ *Ibidem*; Jakubauskas A., interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*

²⁷⁷ *Ibidem*; Gachramanov M., interviu Nr. 2...

²⁷⁸ Makulavičius I., min. veik, p. 4.

²⁷⁹ Jakubauskas A., interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*

²⁸⁰ *Ibidem.*

²⁸¹ Sitdykov G., interviu Nr. 10, *Kauno musulmonų...*; Jakubauskas A., interviu Nr. 5, *Totorių musulmonų...*

²⁸² *Ibidem.*

pasimatymas²⁸³. Reikia pridurti, kad neformalaus gyvenimo reiškiniams valdžia netrukde, nes jie vyko ne didžiuosiuose miestuose, o kaimuose. Akivaizdu, kad sovietiniu periodu tai buvo svarbūs aspektai, padedantys puoselėti totorių bendruomeniškumą. Tokie neformalūs susitikimai bent iš dalies padėjo išvengti visiškos asimiliacijos, kuri jau tada buvo aktuali totorių problema²⁸⁴. Nepaisant to, dėl religinio gyvenimo stagnacijos, kurią jau aptarėme ankstesniame skirsnyje, pati bendruomenė išliko labiau ne kaip musulmonų, bet kaip totorių, nes sovietmečiu dominavo etnis konsolidacijos aspektas. Tai pagrindžia ir dabartinis Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininkas, sakydamas, kad tie žmonės būrėsi ne kaip musulmonai, bet kaip totoriai²⁸⁵.

Jau pirmajame skyriuje buvo minėta, kad totoriai savo gimtosios – totorių kalbos, neišlaikė ir nemokėjo. Arabų kalbos žinios taip pat buvo minimalios, nors religiniai raštai buvo daugiausia šia kalba. Žinoma, būdavo atvejų, kad nesuprasdami šios kalbos totoriai naudojo verstus į kitas kalbas religinius veikalus. Kalbant apie Vilnių, Keturiasdešimt totorių ir Nemėžio kaimus, reikia pasakyti, kad tai buvo daugiakalbės bendruomenės. Ko gero, būtų teisinga apibūdinti minėtose vietose gyvenančius totorius kaip sparčiai asimiliuojančią grupę kalbine prasme. Tose teritorijose buvo jaučiama ne tik lenkų, lietuvių, baltarusių, bet ir rusų kalbos įtaka²⁸⁶. Pastebima, kad rusų kalbos vartojimas sustiprėjo patekus į Sovietų Sąjungą. Pagal interviu su totoriais ir azerbaidžaniečiais, tuo metu gyvenusiais LTSR, nustatyta, kad totoriai Kaune daugiausia kalbėjo rusų kalba, šiek tiek žmonių vartojo lietuvių kalbą, kilę iš Raižių ir aplinkinių Dzūkijos kaimų – dauguma šnekėjo lietuviškai²⁸⁷. Tuo tarpu Vilniuje ir jo krašte gyvenantys totoriai įprastai lietuvių kalba nešnekėjo, bet būdavo ir išimčių. Tarp azerbaidžaniečių situacija buvo panaši, nes vyravo rusų kalba²⁸⁸. Lietuvių kalbos tuometiniai imigrantai dar nemokėjo. Su savo tautybės žmonėmis šnekėjo azerbaidžaniečių ar rusų kalbomis.

Galima pabandyti palyginti interviu duomenis su rašytiniais šaltiniais. Remiantis 1959 metų gyventojų surašymo informacija pagal tautybes ir gimtąją kalbą, reikia akcentuoti, kad Vilniaus surašyme dalyvavo 496 totorių kilmės asmenys, iš kurių 198 rusų kalbą įvardijo kaip savo gimtąją. Tuo tarpu 62 – gimtąją kalbą laikė lietuvių, 179 – savo tautybės kalbą, 57 – kitas kalbas²⁸⁹. Visi minėti asmenys patys save priskyrė totoriams, neskaitant vaikų, kurių tautybę nurodė tėvai²⁹⁰. Nesunku pastebėti, kad daugiausia surašyme dalyvavusių totorių savo gimtąją kalbą laikė rusų ir savo tautybės kalbą. Kokią kalbą jie priskyrė tautybės kalbai, prie surašymo duomenų nenurodyta.

²⁸³ Jakubauskas A., interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis...*

²⁸⁴ Ridzvanavičius J., interviu Nr. 8, *Lietuvos totorių tautinis atgimimas XX...*

²⁸⁵ Jakubauskas A., interviu Nr. 5, *Totorių musulmonų...*

²⁸⁶ *Ibidem*; Ridzvanavičius J., interviu Nr. 8, *Lietuvos totorių tautinis atgimimas XX...*

²⁸⁷ *Ibidem*.

²⁸⁸ Gachramanov M., interviu Nr. 2, *Musulmonų religinė bendruomenė...*

²⁸⁹ *1959 metų Visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR)*, sud. Centrinė statistikos valdyba prie TSRS Ministrų tarybos, Vilnius, 1963, p. 162.

²⁹⁰ *Ibidem*, p. 7.

Lyginant rusų ir lietuvių kalbos priskyrimą gimtosioms, galima matyti, kad 3 kartus daugiau totorių savo gimtąja kalba renkasi rusų, o lietuvių kalbą 1959 metais gimtajai priskyrė maždaug kas 8 Vilniuje gyvenantis totorius. Šiame gyventojų surašyme yra pateiktos ir Kauno, Alytaus gyventojų lentelės pagal tautybę, tačiau nėra paminėti nei totoriai, nei kitos musulmonų grupės.

Taigi, atskirų musulmonų grupių etniškumas labiausiai reiškėsi per gimimo, vestuvių ir laidotuvių tradicines apeigas. Tuo tarpu neformalūs susitikimai tarp šeimų, giminių, draugų, buvo būdingi tik totorių tautybės žmonėms ir dažniausiai organizuojami Lietuvos kaimuose. Vilniuje, Keturiasdešimt totorių ir Nemėžio kaimuose gyvenantys musulmonai buvo labiau daugiakalbiai nei tie, kurie kilę iš Raižių ar Kauno, tačiau akivaizdus faktas yra tas, kad šiuo periodu mažiau ar daugiau tiek tarp totorių, tiek tarp naujųjų imigrantų, dominavo rusų kalba.

3.2 Lenkijos atvejis

3.2.1 Repatriacija iš Lietuvos į Lenkiją 1944-1947 metais: totorių įsikūrimas valstybės Vakaruose

Pasak dr. Vitalijos Stravinskienės, masinis lenkų išvykimas į Lenkiją 1944–1947 metais sumažino trėmimų mastą Rytų ir Pietryčių Lietuvoje²⁹¹. Tuo metu išvyko materialiai stabilesnės padėties asmenys, buvę valstybės tarnautojai, stipresni ūkininkai. Tarp šių asmenų buvo ir totorių iš Lietuvos²⁹².

Po Antrojo pasaulinio karo vadinamieji repatriantai įsikūrė naujose Lenkijos teritorijose, kitaip tariant – atgautose Vakarų žemėse²⁹³. Totoriai, kartu su kitais lenkais grįžo į valstybę, ko gero, todėl, kad iki Antrojo pasaulinio karo buvo Lenkijos piliečiais ir nenorėjo išsižadėti savo tėvynės. Tuo tarpu pasilikti Lietuvoje reiškė, kad jie turės prisitaikyti prie sovietų valdžios tvarkos, o kai kuriems grėسė ir pasekmės būti ištremtiems, kitos represijos.

Pavyko aptikti duomenų, kad prieš persikėlimą sovietų valdžia, siekdama priversti totorius atsisakyti šio sumanymo, siūlė jiems apsigyventi Pavolgio krašte, sovietų Totorijoje (Tatarstane), tačiau islamo išpažintojai šį pasiūlymą atmetė²⁹⁴. Tikriausiai pagrindinė priežastis, dėl kurios jie atsisakė idėjos buvo ta, kad jie laikė save lenkais. Be to, būtina pastebėti, kad tiek Lietuvos, tiek Lenkijos totoriai nemokėjo totorių kalbos ir tikriausiai galvojo, kad kalbiniu atžvilgiu jiems bus sunku prisitaikyti naujoje aplinkoje.

²⁹¹ Stravinskienė V., Lietuvos lenkų trėmimai: 1941–1952 m., *Istorija*, 87 t., 2012, nuoroda internete: http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=461%3Avitalija-stravinskien-lietuvos-lenk-trmimai-19411952-m&catid=27%3Aistorija-mokslo-darbai-87-tomas&Itemid=435 [Žiūrėta 2015-04-24].

²⁹² Bohdanowicz D. G., Interviu Nr. 1, *Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich i Litewskich...*

²⁹³ Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 41.

²⁹⁴ *Ibidem*, s. 42.

Vis tik, bandymai grįžti į tėvynę Lenkiją taip pat nebuvo lengvi. Siekiant išlikti repatriacijos sąrašuose, išvykstantys asmenys turėjo slėpti savo totoriškas šaknis. Be to, remiantis prisiminimais, grįžimas ir jo sąlygos priklausė ir nuo papirkimo dydžio²⁹⁵. Išvykimo įgaliojimais rūpinosi Lenkų tautinis išlaisvinimo komitetas, o vėliau – Laikinoji tautinės vienybės vyriausybė repatriacijos reikalams. Galutinis sprendimas buvo priimamas Maskvoje.

Tie totoriai, kurie gavo leidimą išvykti, į Lenkiją grįžo kartu su savo šeimomis ir giminėmis. Skaičiuojama, kad vakarinėje ir šiaurinėje šalies dalyje įsikūrė virš 1000 totorių kilmės žmonių iš Lietuvos ir Baltarusijos pasienio teritorijų²⁹⁶. Vis tik, ko gero, jų skaičius galėjo būti ir didesnis dėl atvejų, jeigu kai kurie asmenys, persikėlę į Lenkiją, nepripažino savo totoriškos kilmės.

Valstybinė repatriacijos valdyba siekė apgyvendinti grįžtančius asmenis paskirstytose žemėse, todėl dauguma totorių pateko į Šiaurės ir Vakarų Lenkiją, kur apsisotojo Didžiosios Lenkijos Gožuve (lenkų k. – *Gorzów Wielkopolski*), Ščecine (*Szczecin*), Olštynė (*Olsztyn*), bet didžiausia grupė, ypač iš Vilniaus, įsikūrė Gdanske (*Gdańsk*)²⁹⁷. Pokario metais prie jų prisijungė ir tautiečiai, sugrįžę iš priverčiamųjų darbų Vokietijoje²⁹⁸. Be to, kai kurios šeimos įsikūrė Gdynėje (*Gdynia*), Košalini (*Koszalin*), Slupske (*Ślupsk*), Valče (*Wałcz*), kiti – šalies pietvakariuose, pavyzdžiui, Vroclave (*Wrocław*), Olesnicoje (*Oleśnica*), Valbžyche (*Wałbrzych*) ir Jelenioje Gūroje (*Jelenia Góra*). Persikėlimo akcijos metu nedidelė dalis apsigyveno Balstogėje (*Białystok*) ir Sokulkoje (*Sokółka*).

Svarbu pabrėžti, kad pirmieji įsikūrimo metai nebuvo lengvi, nes į naujakurius buvo žiūrima su nepasitikėjimu ir įtarumu. Skirtinga religija, kitokios tradicijos skyrė juos nuo vietinių gyventojų, todėl kartais musulmonai susidurdavo su sunkumais darbo vietose, o jų vaikai mokyklose. Vis tik, laikui bėgant dauguma integravosi į visuomenę ir jau XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje šis procesas baigėsi²⁹⁹.

Galima paminėti, kad po truputį pradėjo nykti užsiėmimas tradicinėmis profesijomis, pavyzdžiui, odų ir kailių apdirbimu bei žemdirbyste. Naujose vietovėse totoriai įsitraukė į visuomeninę veiklą: jaunimas telkėsi į organizacijas, pavyzdžiui, Lenkijos jaunimo sąjungą, Lenkijos berniukų skautų organizaciją, Jūros Lygą, Lakūnų Lygą, Lenkijos turizmo ir kraštotyros draugiją ir kitas. Kai kurie totoriai buvo Lenkijos jungtinės darbininkų partijos nariai (lenkų k. – *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*), o dar prieš 1948 metus, dalis jų priklausė Lenkijos socialistų partijai (*Polska Partia Socjalistyczna*), tačiau tai nebuvo didelis procentas žmonių³⁰⁰. Tuo

²⁹⁵ *Ibidem*, s. 42; Berger R., min. veik., s. 35-37.

²⁹⁶ Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 80; Miśkiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 11.

²⁹⁷ Bohdanowicz D. G., interviu Nr. 1, *Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich i Litewskich...*; Halik T., Kosowicz A., Marek A., *Imigranci w Polskim społeczeństwie*, Warszawa, 2009, s. 55; Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 42-43.

²⁹⁸ *Ibidem*, s. 43.

²⁹⁹ *Ibidem*, s. 45.

³⁰⁰ *Ibidem*, s. 48.

tarpu tie asmenys, kuriems nepavyko pritaipyti Vakarų žemėse, XX a. 7-ajame dešimtmetyje persikėlė į Balstogę³⁰¹. Dalis jų paliko mažesnius miestelius dėl vidinės gyventojų migracijos iš kaimų ir miestelių į didesnius miestus, procesų, prasidėjusių XX a. 6-7 dešimtmečiais. Daugiausia dėl darbo vietų stygiaus, dalis asmenų persikėlė į didesnius miestus ir kūrėsi Gdanske, Ščecine, Balstogėje ir kitur.

Vakarų Lenkijoje apsistojusių musulmonų pirmasis surašymas atliktas Gožuvo bendruomenėje 1965 metais³⁰². Duomenys liudija, kad pačiame Gožuve tada gyveno 101 totorius: 53 vyrai, 48 – moterys³⁰³. Tuo tarpu Šiaurės Vakarų dalyje savo kilmę pripažino 218 asmenų, iš jų 116 vyrų, 102 – moterys. Būtina akcentuoti, kad šie duomenys nėra tikslūs, nes minėtose žemėse galėjo gyventi daugiau totorių, tačiau ne visi dalyvavo surašyme, nes į jį nebuvo įtrauktos Žemutinės Silezijos teritorijos. Taip pat dalis asmenų asimiliavosi į lenkų visuomenę, nepripažindami savo totoriškos kilmės.

Dar vienas surašymas Gožuve įvyko po 20 metų. Tuo metu – 1985 metais, vakarinėse žemėse ir Žemutinėje Silezijoje gyveno 168 asmenys, iš jų 99 buvo moterys, 69 – vyrai. Pagal šiuos duomenis galima pastebėti, kad totorių šalies Vakaruose akivaizdžiai sumažėjo, kas reiškė, kad kai kurie jų persikėlė į kitas Lenkijos vietas. Tą patį liudija ir jų skaičiai Gožuvo mieste, kurie rodo, kad nors daugiausia jų gyveno Gožuve, tačiau tai buvo tik 41 žmogus: 17 vyrų ir 24 moterys.

Paskutinį, 1987 metų surašymą šiose žemėse atliko privatus asmuo – Leonas Chazbijevičius (Leon Chazbijewicz), tuo metu gyvenęs Tščiankoje (*Trzcianka*), vėliau – Gdanske. Jo surinkti duomenys liudija, kad daugiausia totorių gyveno Gožuve – 41, Ščecine – 28, Tščiankoje – 24, Olesnicoje – 22, Vroclave – 17³⁰⁴. Vis tik, šie duomenys rodo, kad per keletą metų jų skaičius Gožuve visiškai nepakito, kitose surašytose vietovėse bendruomenė taip pat nebuvo skaitlinga, nesiekė daugiau nei kelias dešimtis žmonių.

Tuo tarpu Gdansko religinę musulmonų bendruomenę 1988 metais sudarė maždaug 250 asmenų. Į ją įėjo ir šeimos, gyvenančios Gdynės, Sopoto (*Sopot*), Elbingo (*Elbląg*), Olštyno, Bydgoščiaus (*Bydgoszcz*), Slupsko ir Torūnės (*Toruń*) apylinkėse³⁰⁵. Vis tik, šie duomenys nėra tikslūs, nes tose vietose galėjo gyventi ir daugiau totorių, tačiau bendruomenės veiklose ir susitikimuose kai kurie nedalyvavo ir liko nepažymėti surašyme. Pasak dr. A. Miškievičiaus, totoriai, gyvenę šiose apylinkėse, laikė save vilniečiais³⁰⁶. Pirmiausia, ko gero, todėl, kad jie buvo kilę iš Vilniaus arba jo krašto. Tą patį pagrindžia ir interviu surinkta informacija iš Varšuvos

³⁰¹ Miškiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 24, 89.

³⁰² Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 80.

³⁰³ Į surašymą neįtraukta Žemutinė Silezija; Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 80; Miškiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 24.

³⁰⁴ Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 81.

³⁰⁵ Miškiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 17.

³⁰⁶ *Ibidem*.

religinės bendruomenės vadovo: „Większość mojej rodziny wyjechała z Wilna w 1945 r. [...] Przenieśli się [*Tatarzy z Wilna – notatka G. L.*] głównie do Gdańska i Gdyni, niektórzy na ziemię Zachodnie na przykład do Wałcza.“³⁰⁷

Be abejo, pokario periodo repatriantai papildė islamo išpažintojų bendruomenes Varšuvoje, Krušinių ir Bohonikų kaimuose. Galima teigti, kad grįžimo į tėvynę laikotarpiu išryškėjo dar vienas Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos etapas. Remiantis interviu medžiaga, archyviniais šaltiniais ir istoriografija, kitame skirsnyje bus siekiama nustatyti musulmonų religinį ir bendruomeninį gyvenimą Liaudies Lenkijoje bei palyginti jį su Lietuvos atveju.

3.2.2 Religinis ir bendruomeninis musulmonų gyvenimas Liaudies Lenkijoje

Liaudies Lenkijoje išliko 3 prieškariu egzistavusios musulmonų religinės bendruomenės – Varšuvoje, Bohonikų ir Krušinių kaimuose. Šiuo periodu atsirado toks pats skaičius naujų – Gdanske, Didžiosios Lenkijos Gožuve ir Balstogėje. XX a. antroje pusėje šių bendruomenių skaitlingumas nuolat svyravo, nes prasidėję vidinės migracijos procesai skatino musulmonus keisti gyvenamąsias vietas, keltis iš kaimų ir miestelių į didesnius miestus, pramonės centrus. Kaip ir Lietuvoje, taip ir Lenkijoje, nuo XX a. pabaigos islamo išpažintojų bendruomenes didžiuosiuose miestuose papildė kolonistai iš SSRS kraštų, taip pat studentai iš Artimųjų Rytų.

Archyviniai duomenys liudija, kad pirmaisiais pokario metais Lenkijoje oficialiai pripažintos buvo 5 islamo išpažintojų bendruomenės³⁰⁸. Nors į jų sąrašą įėjo Varšuvos, Balstogės, Olštyno, Kryžiaus ir Kolo (*Kolo*) totorių parapijos, tačiau netrukus Olštynė gyvenantys musulmonai, ko gero, buvo prijungti prie Gdanko tikybinės organizacijos, Kryžiaus ir Kolo – prie Didžiosios Lenkijos Gožuvo. Būtina pažymėti, kad bendruomenių skaitlingumas ir statusas nuolat keitėsi, todėl vienos jų buvo neįteisintos ir egzistavo neoficialiai, o kitos – įtvirtino savo veiklą juridškai.

Po Antrojo pasaulinio karo, visos Lenkijos musulmonų suvažiavimo metu Varšuvoje 1947 metais buvo atkurta Musulmonų religinė sąjunga³⁰⁹. Būtina pažymėti, kad Lietuvoje, anaiptol, sovietiniais metais tokios iniciatyvos imtasi nebuvo, todėl ten gyvenantys musulmonai aukščiausios tikybinės valdžios neturėjo. Archyviniai duomenys rodo, kad atkurta sąjunga buvo viena iš 14 Lenkijoje juridškai egzistuojančių religinių konfederacijų³¹⁰. Vis tik, reikia paminėti, kad nors jos

³⁰⁷ „Didžioji dalis mano šeimos išvyko iš Vilniaus 1945 metais. [...] Persikėlė [*totoriai iš Vilniaus – G. L. pastaba*] daugiausia į Gdanską ir Gdynią, kai kurie į Vakarų, pavyzdžiui, į Valčą“; Bohdanowicz D. G., interviu Nr. 1, *Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich i Litewskich...*

³⁰⁸ *Wykaz duchowieństwa i pracowników wyznań religijnych w Polsce*, 1947 r., AAN, z. 199, sygn. 931, s. 65, 68, 69 druga strona, 74.

³⁰⁹ Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 49.

³¹⁰ *Związki religijne w Polsce*, 16 listopada, 1946 r., AAN, z. 199, sygn. 932, s. 48.

tikslas buvo tęsti prieškarį vykdytą muftiato veiklą, tačiau muftijus J. Šinkievičius tuo metu jau buvo emigravęs, tad bendruomenė neturėjo vyriausiojo dvasinio vadovo. Kita vertus, po karo buvo išrinkta musulmonų religinės sąjungos aukščiausioji kolegija, į kurios sudėtį įėjo 2 imamai ir 2 pasaulietiniai asmenys. Nors įprastai Aukščiausios kolegijos pirmininku turėtų būti šalies muftijus, tačiau jo nesant, šiuo periodu funkcijas užėmė Emiras Tuhan-Baranovskis (Emir Tuhan-Baranowski)³¹¹. Deja, daugiau informacijos apie šį asmenį ir jo kompetenciją užimti minėtas pareigas, aptikti nepavyko.

Pasibaigus karui Varšuvoje buvo atkurta konfesinės bendruomenės veikla – įsteigta Centrinė musulmonų religinė bendruomenė, kurios pirmininku išrinktas Bekiras Eksanovas (Bekir Eksanow), o dvasininku – jo tėvas Zaryfas Eksanovas (Zaryf Eksanow)³¹². Vėliau pirmininko pareigas vykdė Jokūbas Romanovičius (Jakub Romanowicz), o B. Eksanovas – perėmė religinę veiklą iš tėvo. Remiantis Lenkijos mokslininkų užfiksuotais sakiniais duomenimis, 1957 metais Varšuvoje gyveno apie 150 musulmonų³¹³. Neturėdami mečetės jie meldėsi nuomojamose patalpose, nes medžiaga liudija, kad 1984 metais totoriai, kartu su islamiškų šalių diplomatiniais atstovais, meldėsi nuomotoje viešbučio „Viktorija“ salėje³¹⁴. Neaišku, nuo kurių metų ir kiek kartų ten buvo meldžiamasi, tačiau etninių ir religinių švenčių dienomis, sostinės totoriai vykdavo į Bohonikų arba Krušinianų kaimų mečetės, o jau XX a. 9-ojo dešimtmečio viduryje buvo pradėta statyti mečetę Varšuvoje.

Vakarų Lenkijoje islamo išpažintųjų religinės veiklos pradžia siejama su Didžiosios Lenkijos Gožuvu. Neaišku ar bendruomenė buvo oficialiai įregistruota tik 1960 metais, kada ją pripažino musulmonų religinė sąjunga, tačiau svarbu akcentuoti, kad daugiausia ją sudarė totoriai, kilę iš Baltarusijos, kurie sugrįžo į Lenkiją repatriacijos laikotarpiu. Pavyko aptikti istoriografinės medžiagos, kuri žymi, jog tikiškinės organizacijos Gožuve vadovu iš pradžių buvo Ibrahimas Miškievičius (Ibrahim Miškiewicz) ir vadovavo jai nuo 1969 iki 1977 metų³¹⁵. Po jo mirties pirmininku išrinktas jo sūnus Ali (Aleksandras) Miškievičius, kuris šias funkcijas vykdė iki 1993 metų. Pirmininko pareigų apimtis apsiribojo įvairiais administraciniais reikalais, tarpininkavimu atskiroms totorių bendruomenėms Lenkijos Vakaruose.

Galima paminėti, kad šiuo periodu Gožuvo miesto valdžia pasiūlė totoriams pertvarkyti vieną iš neveikiančių bažnyčių į mečetę³¹⁶, tačiau šie atsisakė. Ko gero, tai galėjo lemti faktas, kad

³¹¹ *Ibidem*.

³¹² *List dyrektora Departamentu Wyznaniowy do zarządu Gminy Muzułmańskiej w Warszawie*, 1945 r., AAN, z. 199, sygn. 1106, s. 15; *Protokół zebrania zarządu Centralnej Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej*, 1946 r., AAN, *ibidem*, s. 60.

³¹³ Miškiewicz A., *Tatarzy Polscy w latach 1945-1985: zarys historyczny*, *Studia Podlaskie*, t. 3, Białystok, 1991, s. 113.

³¹⁴ *Ibidem*, s. 114.

³¹⁵ Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 8.

³¹⁶ *Ibidem*, s. 50.

musulmonai nenorėjo užimti krikščionių šventovės. Taip pat būtina pabrėžti, kad nors religinė bendruomenė šioje vietovėje buvo viena didžiausių to meto islamo išpažintojų organizacijų Vakarų Lenkijoje, tačiau musulmonų religinė sąjunga iki XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžios jos oficialiai nepripažino³¹⁷.

Imamo pareigas Gožuve atliko Mustafa Šehidevičius (Mustafa Szehidewicz), kuris gyveno Kryžiaus kaime. Po šio asmens dvasininku išrinktas Selimas Safarevičius (Selim Safarewicz). Gali būti, kad neturėdami mečetės, totoriai visą XX a. antrosios pusės laikotarpį meldėsi kurios nors iš tikinčiųjų šeimos namuose. Be to, svarbu akcentuoti, kad imamai neapsiribojo tik Gožuve ir jo apylinkėse susitelkusių tautiečių religiniais patarnavimais, tačiau juos teikė įvairiose Vakarų Lenkijos vietovėse, kuriose gyveno totoriai. Dažnai S. Safarevičių pavaduodavo muedzinas Bekiras Rodkievičius (Bekir Rodkiewicz), kuris po imamo mirties 1955 metais, buvo išrinktas Gožuvo bendruomenės dvasininku³¹⁸. Vis tik, pastebima, kad vykstant vidinės migracijos šalies viduje procesui, XX a. 7-ajame dešimtmetyje Gožuvą pradėjo tuštėti, sumažėjo totorių bendruomenė, nes dalis musulmonų išsikėlė į Balstogę ar kitus šalies miestus.

Po Antrojo pasaulinio karo totorių bendruomenė atsirado ir Ščecine. Registracijos dokumentų aptikti nepavyko, tačiau istoriografija liudija, kad iki 1971 metų ji įėjo į Gožuvo bendruomenės sudėtį³¹⁹. Tik minėtais metais organizacijos būstinė iš pastarojo miesto buvo laikinai buvo perkelta į Ščeciną, tačiau sumažėjus narių skaičiui, XX a. 9-ojo dešimtmečio viduryje, buveinė vėl tapo Gožuvą. Vis tik, svarbu pabrėžti, kad visą laikotarpį nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos iki XX a. 9-ojo dešimtmėčio, ir bendruomenės pirmininkai, ir dvasininkai, buvo tie patys asmenys, kaip ir Gožuve.

Viena didesnių neoficialių bendruomenių egzistavo Ščecineke (*Szczecinek*), tačiau ir ją sudarė daugiausia totoriai, kilę iš Baltarusijos teritorijos. Jos dvasininku iki 1952 metų buvo Suleimanas Milkamanovičius (Sulejman Milkamanowicz)³²⁰. Istoriografinė medžiaga liudija, kad islamiškų švenčių metu į pamaldas Ščecineke atvykdavo musulmonai ir iš Ščecino bei Valčo. Visgi, kai S. Milkamanovičius su šeima išvyko į Balstogę ir jo vietą užėmė Ibrahimas Ščensnovičius (Ibrahimas Szczęsnowicz), tikybos praktikavimas šioje vietovėje sumažėjo³²¹. Tai lėmė faktas, kad I. Ščensnovičius nebuvo oficialus imamas, todėl galėjo atlikti tik tam tikrus religinius patarnavimus, o didžiąją dalį jų nukreipdavo Gožuvo dvasininkui. Apskritai negausios musulmonų bendruomenės egzistavo ir kituose Lenkijos miestuose, pavyzdžiui, Tščiankoje, Vroclave ir kitur, tačiau jos

³¹⁷ Bendruomenės narių skaičius pažymėtas ankstesniame šio poskyriaus skirsnyje, p. 54; Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 50.

³¹⁸ *Ibidem*, s. 55.

³¹⁹ Miškiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 21.

³²⁰ Miškiewicz A., *Tatarzy Polscy w latach 1945-1985: zarys historyczny, Studia...*, s. 119.

³²¹ Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 54.

nebuvo skaitlingos ir arba neturėjo juridinio statuso, arba buvo prijungtos prie esamų musulmonų organizacijų.

Šiaurės Lenkijos dalyje 1959 metais buvo įkurta Gdansko musulmonų religinė bendruomenė, į kurios sudėtį įėjo totoriai ir iš aplinkinių miestų – Gdynės, Sopoto, Elbingo, Olštyno, Bydgoščiaus, Slupsko ir Torūnės³²². Iki 1952 metų jos imamu buvo I. Smaikievičius, tačiau po mirties šias pareigas perėmė jo sūnus Ali Smaikievičius (Ali Smajkiewicz). Jis kelis metus vadovavo bendruomenei ir atliko dvasininko funkcijas. Tikslī data nežinoma, tačiau rašytinė informacija liudija, kad vėliau jos imamu buvo Adomas Aljevičius (Adam Aljewicz), kilęs iš Slonimo ir tarpukario metais gyvenęs Vilniuje. Nuo 1984 metų Gdansko imamo pareigas perėmė Bekiras Jakubovskis (Bekir Jakubowski)³²³. Iki pat XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigos neturėdami mečetės totoriai, ko gero, pamaldas ir kitus tikiybinius ritualus atliko pas dvasinius vadovus arba kitus tikinčiuosius namuose.

XX a. viduryje, kada prasidėjo masinė vidinė gyventojų migracija iš kaimų ir miestelių į didesnius miestus, totoriai pradėjo kurtis Balstogės mieste. Migracija vyko kartu su šeimomis arba pradžioje persikeldavo pavieniai asmenys, o netrukus prisijungdavo ir jų artimieji. Skaičiuojama, kad 1947 metais Balstogėje gyveno 79, tuo tarpu 1960 metų pradžioje – apie 200 totorių³²⁴. Nuo XX a. antrosios pusės iš aplinkinių Balstogės kaimų nedaug totorių emigravo ir į kitas šalies vietas, dažniausiai į didžiuosius pramoninius miestus. Tuo tarpu XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje buvo įsteigta Balstogės religinė bendruomenė, į kurios sudėtį įėjo ir aplinkiniai kaimai – Bohonikai, Krušinianai, taip pat Sokulkos miestas³²⁵. Pastebima, kad iki tol Balstogė priklausė Bohonikų kaimo musulmonų parapijai ir tik padidėjus gyventojų skaičiui minėtame mieste ir sumažėjus jų provincijoje, buvo nutarta įkurti naują bendruomenę, prie jos prijungiant netoliese esančias totorių gyvenamąsias vietas. Jau 7-ajame dešimtmetyje Balstogėje buvo planuojama statyti mečetę, tačiau idėjai prieštaravo Bohonikų ir Krušinianų kaimuose gyvenę tautiečiai, pasak kurių, nebuvo poreikio statyti šventovės netoli vietovių, kur egzistavo 2 mečetės³²⁶. Be to, gali būti, kad lėšų trūkumas taip pat lėmė, kad prie statybos idėjos buvo grįžta tik XX a. 9-ojo dešimtmečio viduryje. Vis tik, galiausiai buvo pastatyta ne mečetė, tačiau atidaryti bendruomenės namai, kuriuose pradėtos organizuoti pamaldos³²⁷. Iki tol Balstogės totoriai religiniais tikslais vykdavo į Bohonikų arba Krušinianų kaimus.

³²² *Ibidem*, s. 16.

³²³ *Ibidem*, s. 88.

³²⁴ *Prezydent miasta do Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego*, 1947 r., AAN, z. 199, sygn. 1106, s. 67; Miśkiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 25.

³²⁵ Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 49.

³²⁶ Miśkiewicz A., *Tatarzy Polscy w latach 1945-1985: zarys historyczny*, *Studia...*, s. 107-108.

³²⁷ Berger R., *min. veik.*, s. 41.

Būtina užsiminti apie bendruomeniškumo apraiškas šiuo periodu. Nors Lietuvos ir Lenkijos totoriai išpažino tą patį tikėjimą ir atliko tas pačias religines apeigas, turėjo vienodas šventes, tačiau galima pastebėti, kad po Antrojo pasaulinio karo musulmonai Lenkijoje buvo aktyvesni ne tik religine, bet ir etnine, bendruomenine prasme. Tai galėjo įtakoti geresnės politinės sąlygos valstybės viduje. Pirmiausia, iškart po karo šokių vakarai ir susitikimai buvo organizuojami Bohonikų kaime ir Sokulkoje. Nuo XX a. 7-8-ojo dešimtmečių tokių susitikimų tradicijas perėmė ir tautiečiai, gyvenantys Balstogėje. Galima paminėti, kad vienas didžiausių bendruomenės suvažiavimų įvyko 1974 metų liepos 21 d., kuriame dalyvavo virš 200 totorių iš visos šalies³²⁸. Kitas žymesnis susitikimas Balstogėje buvo 1979 metų liepos 20 d. restorane „Šokantis ratas“³²⁹. 1980 metų rugpjūčio pradžioje taip pat buvo suorganizuotas gausus totorių suvažiavimas, kuris kaip tik sutapo su Ramadano pabaigos švente – Ramadan bairam.

Tuo metu tautiečių susitikimai buvo organizuojami ne tik Balstogėje ar Sokulkoje, bet ir Vakarų žemėse, kuriose buvo įsikūrę repatriantai iš Lietuvos ir Baltarusijos teritorijų. Pavyzdžiui, 1962 metų rugpjūtį Gožuve susirinko totoriai iš Lenkijos Vakarų ir Pamario žemių. Vis tik, nors buvo pakviesti ir tautiečiai iš Balstogės, tačiau dėl kažkokių priežasčių jie neatvyko³³⁰. Taip pat Gdanske 1969 metų rugsėjo 20 d. buvo švenčiamas musulmonų religinės bendruomenės dešimtmetis.

Svarbu paminėti, kad Lenkijos totoriai buvo perėmę vietinių gyventojų tradicijas ir visiškai asimiliavę kalbiniu atžvilgiu, todėl jų atskirumą akcentavo tik kitokia religija. Tai lėmė, kad etniniai totorių susitikimai dažnai prasidėdavo lenkiškomis dainomis, tačiau buvo šokama ir pagal Krymo ar Pavolgio totorių liaudies melodijas³³¹. Tokių sambūrių metu vykdavo įvairūs žaidimai, geriausios šokėjų poros konkursai ir kitokie užsiėmimai. Tuo tarpu per religines šventes susitikę musulmonai garsiai skaitydavo ištraukas iš Korano. Užfiksuotas atvejis, kad tai jie darė dar 1950 metais, Balstogės suvažiavime³³².

Nuo 1976 metų Lenkijoje pradėta organizuoti orientus – renginius, kuriuos sudaro ir mokslinė, ir kultūrinė dalys. Pirmasis jų vadinosi „Sokulkos orientas – tiesa ir legenda“, kuris įvyko minėtų metų birželio 26-27 d.³³³ Jame dalyvavo tyrėjai, besidomintys totorių istorija ir tuometine padėtimi, bei patys totoriai. Renginys prasidėjo nuo mokslinės sesijos, kurios metu lenkų akademikai skaitė pranešimus apie totorių etnografiją, tarpukario mečečių architektūrą, religiją. Tematikose paliesti ir tekstai apie karaimus bei jų gyvenimą Lenkijoje. Sesija baigėsi dalyvių

³²⁸ Miśkiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 57.

³²⁹ *Ibidem*.

³³⁰ *Ibidem*.

³³¹ *Ibidem*, s. 58.

³³² *Ibidem*, s. 58, 60.

³³³ *Ibidem*, s. 72; Berger R., min. veik., s. 55; Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 68.

susitikimu vakare, diskutuojant ir ragaujant tradicinį kulinarinį paveldą³³⁴. Kitą dieną dalyviams buvo surengta ekskursija autobusu po Bohonikų ir Krušinianų kaimus.

Antrasis Sokulkos orientas vyko 1979 metų birželio mėnesio pabaigoje. Istoriografija liudija, kad šį kartą prie renginio organizavimo prisidėjo žymiai daugiau totorių³³⁵. Sesijos metu buvo skaitomi pranešimai apie istorinę totorių praeitį ATR žemėse, grupės etniškumą, visuomeninį statusą po Antrojo pasaulinio karo. Ekskursijos metu buvo apžiūrėta katalikų bažnyčia, cerkvė, žydų kapinės Krinkuose (*Krynki*), o renginys baigėsi bendrame vakaro susitikime Krušinianuose. Galima paminėti, kad oriento metu Bohonikų ir Krušinianų kaimuose atidengti memorialai, žymintys 300 totorių gyvenimo tose vietovėse metines³³⁶.

Į trečiąją Sokulkos orientą 1983 metų liepą atvyko totorių iš Balstogės, Gdansko, Vroclavo ir Gožuvo. Jame dalyvavo ir nemažai studentų iš Varšuvos bei Gdansko. Svarbu paminėti, kad šio oriento metu į renginį atvyko ir svečiai iš JAV, tuo metu lankėsi su ekskursija tose vietose³³⁷. Neaišku, ar minėti svečiai buvo totorių, lenkų ar kitokios kilmės, tačiau pats apsilankymo faktas rodo, kad renginys sulaukė susidomėjimo ne tik tarp vietinių šalies gyventojų. Tokie orientai buvo organizuoti dar kelis kartus – 1987 ir 1990 metais³³⁸, tačiau jų eiga buvo panaši kaip ir ankstesnių.

Svarbu pabrėžti, kad maždaug nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio į šalį atvyko musulmonų iš kitų valstybių, daugiausia iš Artimųjų Rytų³³⁹. Vieni jų buvo studentai iš islamiškų šalių, kiti – ekonominiai migrantai iš SSRS. Įsikūrę Lenkijoje jie padidino šalies musulmonų skaičių, tačiau nesiekė integruotis į visuomenę ir užmegzti kontaktus su šalyje gyvenusiais totoriais. Totoriai taip pat neužmezgė su jais ryšių, nes stengėsi išlaikyti savo tapatybę, jungėsi į etnines organizacijas ir nenorėjo priklausyti kitoms musulmonų organizacijoms, kurias laikui bėgant pradėjo kurti atvykėliai. Kita vertus, archyviniai duomenys rodo, kad totoriai palaikė bendravimą su musulmonais iš kitų islamiškų valstybių. Jau XX a. 9-ajame dešimtmetyje Lenkijoje, dažniausiai sostinėje, pradėjo lankytis islamiškų organizacijų atstovai iš Artimųjų Rytų regiono, Šiaurės Afrikos šalių³⁴⁰. Bendravimas buvo formalus, ko gero, paremtas finansinių reikalų klausimais, nes dokumentai rodo, kad užsienio valstybių atstovai prisidėjo prie Gdansko bei Varšuvos mečečių statybos.

³³⁴ Miśkiewicz A., *Tatarska legenda...*, s. 73.

³³⁵ *Ibidem*.

³³⁶ *Ibidem*, s. 74.

³³⁷ *Ibidem*, s. 77.

³³⁸ *Ibidem*, s. 76.

³³⁹ Bohdanowicz D. G., *Interviu Nr. 1, Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich...*; Halik T., Kosowicz A., Marek A., min. veik., s. 55; Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 81.

³⁴⁰ *Sprawozdanie ze spotkania Przewodniczącego Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego Związku religijnego w PRL z ambasadorami krajów muzułmańskich*, 1987 r., AAN, z. 1587, sygn. 132 / 199, s. 71-76; *List MZR do dyrektora Departamentu II Ministerstwa Spraw Zagranicznych o przyjeździe szejka Hassana Chalid*, 1989 r., AAN, *ibidem*, s. 99; *O wizycie przedstawicieli Ligi Świata Muzułmańskiego do Polski*, 1988 r., AAN, z. 1587, sygn. 132 / 201, s. 49; *Proponowany program pobytu sekretarza generalnego Ligi Świata Muzułmańskiego dra Abdallaha Omara Nasseefa w Polsce*, 1988 r., AAN, *ibidem*, s. 68.

Būtina paminėti, kad XX a. 9-ajame dešimtmetyje, prasidėjus lenkų vienijimosi procesams ir visuomeniniam judėjimui, buvo pastebėti ir totorių tautinio, kultūrinio atgimimo reiškiniai. Pirmiausia, jie pradėjo kelti islamiškų šventovių statymo Lenkijoje idėjas ir jau 1983 metais ėmė rūpintis mečetės statyba Gdanske³⁴¹. Kai gavo vaivadijos valdžios leidimą, tais pačiais metais jie pradėjo statyti šventovę ir 9-ojo dešimtmečio pabaigoje ji buvo atidaryta. Pastatymą fundavo kai kurių arabų šalių atstovai, privatūs asmenys iš Turkijos, Gdansko bendruomenės nariai ir totoriai, gyvenantys įvairiose Lenkijos vietose³⁴². Panašiu laikotarpiu Balstogėje įkurtas islamo kultūros ir švietimo centras, netrukus – inicijuota mečetės statyba Lenkijos sostinėje³⁴³.

Taigi, nors totorių konfesinis ir bendruomeninis gyvenimas Liaudies Lenkijoje nebuvo toks aktyvus kaip prieškarui, tačiau kitaip nei Lietuvoje, jie vykdė platesnę religinę ir etninę veiklą, vienijosi ir kūrė organizacijas. Nepaisant to, kad dauguma bendruomenių neturėjo mečečių, tačiau pamaldos vykdavo privačioje erdvėje – namuose pas tikinčiuosius, nuomotose patalpose arba provincijoje – Bohonikų bei Krušinianų kaimų musulmonų šventovėse. Kaip ir Lietuvos atveju, naujieji XX a. pabaigos imigrantai iš kitų valstybių buvo ganėtinai sekuliarizuoti, o totoriai šiuo periodu konsolidavo savo bendruomenės etniniu pagrindu. Išsiskiria tik Varšuvos islamo išpažintųjų bendruomenės atvejis, nes čia buvo įkurta Musulmonų religinės sąjungos būstinė, todėl sostinėje nuo amžiaus pabaigos pradėjo lankytis įvairūs islamiškų šalių atstovai, diplomatai dalyvaudavo su totoriais pamaldose.

3.3 Tarpusavio santykiai ir ryšiai su išeivija

Tiesioginiai, oficialūs ryšiai tarp totorių Lietuvoje ir Lenkijoje bei tautiečių išeivijoje, šiuo periodu negalėjo būti palaikomi dėl susiklosčiusių politinių sąlygų. Kita vertus, egzistavo neformalus bendravimas tarp giminių, kartais laiška, naujienos apie tautiečius abiejose valstybėse pasiekdavo totorius aplinkiniais keliais, tačiau sakytiniai duomenys liudija, kad skirtingose šalyse atsidūrę musulmonai šiuo periodu vieni apie kitus mažai ką žinojo. Šiame poskyryje bus siekiama išsiaiškinti Lietuvos ir Lenkijos musulmonų tarpusavio bendravimo galimybes ir ryšius su tautiečiais, gyvenančiais emigracijoje.

Šiuo laikotarpiu ir Lietuvoje, ir Lenkijoje egzistavo korespondencijos cenzūra ir ryšius su užsienyje gyvenančiais asmenimis ribojo komunistų valdžia³⁴⁴. Pasak Varšuvos musulmonų

³⁴¹ *Z działalności VIII Wszechpolski Kongres Muzułmańskiego Związku Religijnego*, 1984 r., AAN, z. 1587, sygn. 132 / 200, s. 80-81.

³⁴² *Ibidem*; Marciniak T., A survey of Muslim minorities in Poland, *Journal of Muslim Minority Affairs*, No 2, Vol 17, London, 1997, s. 354; Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 17, 88.

³⁴³ *Przygotowania do budowy meczetu w Warszawie*, 1985 r., AAN, z. 1587, sygn. 132 / 199, s. 211.

³⁴⁴ *Historia Islamu w Polsce...*; Bohdanowicz D. G., *Interviu Nr. 1, Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich...*

religinės bendruomenės pirmininko G. Dž. Bohdanovičiaus, iki XX a. 7-ojo dešimtmečio nuvykti aplankyti ir palaikyti tiesioginius kontaktus tarp totorių, gyvenančių Lietuvoje ir Lenkijoje, buvo labai sunku, nes egzistavo politinės kliūtys³⁴⁵. Vis tik, pašnekovas prisimena, kad ne visuomet tiesioginė, tačiau atsitiktinė korespondencija juos pasiekti galėdavo arba pašto būdu, arba aplinkiniais keliais. Tą patį liudija ir dr. A. Jakubausko sakytinė informacija: „Mes negalėjome visiškai palaikyti jokių ryšių, nes buvo draudimas išvykti, reikėjo praeiti pragaro kelius, kad gauti iškvietimą [...]. Laiškai taip, buvo siunčiami. [...] Jie ateidavo dažnai ir reguliariai“³⁴⁶. Iš vaikystės laikų jis prisimena vienintelį atvejį, kai iš Lenkijos į Lietuvą buvo atvykęs respondento giminaitis XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir viešėjo 1 savaitę. Taip pat istoriografija liudija apie Lenkijos totorių šeimų, kurios sovietmečiu pasiliko Lietuvoje ir negrįžo į tėvynę, bandymus palaikyti ryšius su artimaisiais iš Lenkijos. Informacija rodo, kad retais atvejais gavę leidimus, kai kurie asmenys galėdavo ten nuvykti ir aplankyti giminaičius³⁴⁷. Deja, konkrečių atvejų užfiksuoti nepavyko.

Sudėtingas sąlygas siekiant apsilankyti kaimyninėje valstybėje patvirtino dr. J. Ridzvanavičius, teigdamas, kad „[*Lenkija – G. L. pastaba*] buvo užsienis, kvietimo reikėjo. Į Lenkiją išvažiuot buvo sudėtinga“. Nors pastarasis respondentas giminių Lenkijoje neturėjo, tačiau pabrėžė laikino išvykimo naudą materialine prasme: „[...] Ten atvažiuoji, nusiperki, viską atveži, gali parduot ir uždirbti. Aš, pavyzdžiui, 1987 metais gavau kelialapį ir išvažiavau į Čekoslovakiją. [...] Tarybiniais laikais aš tik 2 kartus buvau užsienyje: 1977 metais buvau Lenkijoje ir 1987 metais – Čekoslovakijoje. Lenkijoje buvo sportinės šachmatų varžybos.“³⁴⁸ Tai rodo, kad totoriai iš Lietuvos bandydavo nuvykti į gretimą valstybę ne tik kontaktų su giminaičiais palaikymo tikslais, bet ir apsipirkimo bei sporto.

Remiantis Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininko dr. A. Jakubausko teigimu, tiriamu laikotarpiu lengviau palaikyti bendravimą buvo tarp Lietuvoje ir Baltarusijoje gyvenančių tautiečių: „Tuomet sienos nebuvo, buvo bendros santuokos tarp Baltarusijos ir Lietuvos totorių. Kartais apsistodavo Lietuvoje gyventi, kartais Baltarusijoje.“³⁴⁹ Vis tik, iš Baltarusijos atvykę tautiečiai, dėl kalbinio aspekto labiau orientavosi į Vilnių ir jo kraštą, ten ir apsistodavo, arba tose vietose ieškodavo sau antrosios pusės. Pasak respondento, šių teritorijų totorius jungė būtent rusų, baltarusių ir lenkų kalbos. Įvairių religinių švenčių metu taip pat kartais buvo vykstama pas musulmonus į Baltarusiją, tačiau religinė situacija ten buvo prastesnė nei Lietuvoje: „Pats esu vykęs vieną kartą, nes mano dalis šeimos yra iš Nekrašiūnų. [...] Vieną kartą aš nuvykau į Yviją. Tai buvo 1987 metai. [...] pabuvau totorių sueigoje. Ir paskui mes aplankėme giminaičius, apsilankėme kapinėse, kurios buvo baisiai apleistos, ten ganėsi karvės. Baltarusijoje buvo dar blogiau negu

³⁴⁵ *Ibidem*.

³⁴⁶ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

³⁴⁷ Miśkiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich...*, s. 44.

³⁴⁸ Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 9, *Totorių gyvenimas Lietuvoje ir išeivijoje...*

³⁴⁹ Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990...*

Lietuvoje. Ten buvo ignoruojamas bet koks žmogiškumas, istoriją apskritai buvo norima ištrinti iš žmonių atminties.³⁵⁰

Negausi informacija liudija ir apie bandymus palaikyti ryšius su tautiečiais, emigravusiais į Vakarus. Dr. A. Jakubauskas prisimena, kad jų šeima iš JAV gaudavo ne tik laiškus, bet ir įvairius siuntinius: „[...] laišškai ateidavo ir iš JAV, kur gyveno mano prosenelis. Prosenelis atsiųsdavo netgi siuntinius kažkokių drabužių. Tas viskas ateidavo ir problemų nebuvo. Taip pat iš Lenkijos gaudavom laišku. Prosenelis rašydavo [*laiškuose į Lietuvą – G. L. pastaba*] Amerikoje, kaip jisai gyvena, klausdavo visų sveikatos, kaip gyvena mano senelė, tai yra jo dukra, kažką parašydavo apie save. Ten politikos negvildendavo, nes tokie laišškai būtų išimti iš apyvartos. [...] Religinės temos irgi negalėjo liest, tiktai asmeninės šeimos temos būdavo paliečiamos [...]“³⁵¹. Respondentas taip pat pažymėjo, kad nors didesnius siuntinius sudarė drabužiai, tačiau nei žurnalų, nei kitokio pobūdžio literatūros siuntų, jie negaudavo³⁵¹. Vis tik, nors ką tik aptartos korespondencijos turinys buvo apribotas asmeninio pobūdžio informacija, tačiau pavyzdys rodo, kad bandymų komunikuoti buvo. Ko gero, jie išryškėjo XX a. 6-7-ajame dešimtmečiais, susilpnėjus SSRS valstybių kontrolei.

Ankstesniuose skyriuose kalbėta apie Australijoje pokariu įsikūrusio A. B. Chaleckio šeimą. Remiantis rašytiniais duomenimis, publikuotais „Lietuvos totorių“ laikraštyje, A. B. Chaleckio motina Aiša Chalecka, sovietmečiu likusi Lietuvoje, ilgą laiką nieko nežinojo apie sūnaus likimą³⁵². Tik vėliau, maždaug XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje, aplinkiniais keliais per pažįstamus žmones pradėjo gauti nuo jo laiškus³⁵³. Neaišku, koks buvo korespondencijos turinys, tačiau šis susirašinėjimas baigėsi XX a. 7-ajame dešimtmetyje, kai A. Chaleckai pavyko išvykti iš SSRS ribų pas sūnų į užsienį. Tokių bandymų galėjo būti ir daugiau, tačiau nepavyko užfiksuoti nei atliekant interviu, nei rašytiniuose tekstuose.

Taigi, politinė situacija atėmė iš Lietuvoje ir Lenkijoje gyvenančių totorių galimybes palaikyti tiesioginius ryšius, kontaktus su organizacijomis, todėl abiejų šalių piliečiai neteko kultūrinio bei religinio bendravimo galimybių. Egzistavo vienintelis susisiekiimo būdas – pašto korespondencija. Retais atvejais, gavę leidimus, į Lenkiją nuvykti susitikti su savo giminaičiais, galėjo tik pavieniai asmenys. Tuo tarpu ryšiai su kitose emigracijos valstybėse gyvenančiais tautiečiais iki pat XX a. 6-ojo dešimtmečio buvo visai nutrūkę. Nors laišku turinio nepavyko pamatyti, tačiau tada prasidėję bandymai palaikyti kontaktus pašto būdu lėmė, kad pavieniams musulmonams pavyko išvykti iš Lietuvos ir Lenkijos teritorijų pas giminaičius į Vakarų valstybes.

³⁵⁰ *Ibidem.*

³⁵¹ *Ibidem.*

³⁵² Jakubauskas A., Abu-Bekiras Chaleckis (1914 03 16–2004 03 11), *Lietuvos...*, p. 7.

³⁵³ *Ibidem.*

IŠVADOS

1. Lietuvos ir Lenkijos musulmonams 1944-1990 metais buvo būdinga vidinė ir išorinė migracija. Nuo pat XIV a. iki XX a. pabaigos abiejų šalių musulmonų bendruomenę daugiausia sudarė totorių tautybės asmenys. Išskirti 3 migracijos etapai iki 1944 metų ir 3 – nuo 1944 iki 1990 metų. 1944 metų emigracija į Vakarų šalis tuo, kad buvo masinė, nuolatinė, jai būdingos politinės priežastys, kaip ir pokario repatriacijai iš Lietuvos į Lenkiją. Vidinė gyventojų migracija SSRS ribose ir Liaudies Lenkijoje pasižymėjo ekonominiais tikslais, buvo savanoriška, su galimybe grįžti į tėvynę arba ankstesnę gyvenamąją vietą.

2. Po 1944 metų didžiausia Lietuvos ir Lenkijos musulmonų išeivijos dalis įsikūrė JAV ir Didžiojoje Britanijoje. Pastarojoje Lenkijos totoriai turėjo dvasininką, pradėjo publikuoti religinius, kultūrinius leidinius ir rengti tautiečių susitikimus, tačiau konsolidacijos veiklos nutrūko XX a. 6-ajame dešimtmetyje. Tuo tarpu totoriai iš Lietuvos nedėjo pastangų tautiečių telkimui, nekūrė organizacijų, bet kai kurie jų įsitraukė į lietuvių ar lenkų visuomeninę veiklą, priskyrė save prie lietuvių arba lenkų diasporos. JAV įsikūrę Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos musulmonai tapatino save su bendra totorių diaspora ir palaikė tarpusavio bendravimą. Musulmonų mečetės draugija JAV turėjo ir savo statutą, kuris atskleidė pagrindinį organizacijos tikslą – puoselėti totorišką tapatybę per religiją. Nedidelė dalis Lietuvos ir Lenkijos totorių šiuo periodu persikėlė į Turkiją arba Australiją, kur jungėsi prie įvairių tautybių islamo išpažintojų bendruomenių.

3. Lietuvoje ir Lenkijoje likusių totorių religinis, organizacinis, kultūrinis gyvenimas stagnavo. Prastesnė situacija buvo LTSR: likviduotas muftiatas ir religinės bendruomenės, uždarytos Kauno, Vilniaus mečetės, Vilniaus ir nugriauta, reguliariai neveikė ir Nemėžio bei Keturiasdešimt totorių kaimo šventovės, sunaikinta nemažai kapinių. Visą sovietinį laikotarpį nuolatos funkcionavo tik viena mečetė Alytaus rajono Raižių kaime. 1951 metais ten totoriai įsteigė ir religinę musulmonų bendruomenę, turėjo pirmininkus ir dvasininkus. Išsiaiškinta, kad tikiybinių apeigų laikėsi nedaug žmonių, šiuo metu aktualesni buvo susitikimai etniniu pagrindu. Panaši situacija vyravo ir Lenkijoje. Mečetės veikė tik Bohonikų ir Krušianų kaimuose. XX a. 8-9-ajame dešimtmečiais į abi tiriamas valstybes atvyko islamą išpažįstančių ekonominių imigrantų, todėl keitėsi bendruomenių tautinė sudėtis ir kalbos. Išsiaiškinta, kad tarp Lietuvos miestuose gyvenančių totorių dominavo rusų kalba. Tik Raižių vietovėje gyvenantys tautiečiai šnekėjo daugiausia lietuviškai. Tuo tarpu Lenkijoje totoriai vartojo lenkų kalbą, nors dauguma jų mokėjo rusų ir baltarusių. Visą šį laikotarpį imigrantai ir Lietuvoje, ir Lenkijoje buvo pasyvūs, neužmezgė santykių su senbuviais totoriais. Etnine prasme atskirų musulmonų grupių konsolidacija tiriamose valstybėse prasidėjo XX a. pabaigoje, buvo nulemta politinių aplinkybių, šalyse vyravusio entuziazmo ir

sutapo su lietuvių, lenkų nacionalinių judėjimų bei kitų tautinių grupių vienijimosi iniciatyvomis. Totoriai vieni pirmųjų pradėjo savo tautybės gyventojų telkimo procesą, siekė juridškai įteisinti bendruomenes, atgauti mečetes, o Lenkijoje – inicijavo naujų šventovių statybą Varšuvoje ir Gdanske.

4. Lietuvoje ir Lenkijoje gyvenančių totorių galimybes palaikyti tiesioginius kultūrinio ir religinio bendravimo kontaktus, apribojo politinė situacija. Sovietmečiu egzistavo vienintelis komunikacijos būdas – rašytinė korespondencija, kurią tikrino vidaus cenzūros punktai. Retais atvejais, gavę leidimus susitikti su savo giminaičiais, į Lenkiją galėjo išvykti tik pavieniai asmenys, apsilankyti Lietuvoje – taip pat. Tuo tarpu ryšiai su Vakarų valstybėse gyvenančiais tautiečiais iki pat XX a. 6-ojo dešimtmečio buvo visiškai nutrūkę. Nors atsirasdavo pavienių bandymų palaikyti korespondencinį bendravimą su emigravusiais musulmonais dar iki tol, jie padažnėjo tik XX a. 6-ajame dešimtmetyje, kai po J. Stalino mirties susilpnėjo SSRS valstybių kontrolė.

5. Lietuvos ir Lenkijos musulmonų migracijos raida 1944-1990 metais priklausė nuo politinės situacijos ir pasižymėjo vidinio bei išorinio gyventojų judėjimo etapais. Vakarų valstybėse įsikūrę musulmonai skirtingai suvokė savo tapatumą: JAV atveju priskyrė save prie bendros Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos totorių diasporos, Didžiosios Britanijos – prie lietuvių ar lenkų. Lenkijoje ir Lietuvoje suprastėjo totorių padėtis, religinio ir kultūrinio gyvenimo išraiškos galimybės, buvo palaikomi sporadiški ryšiai ir tarp abiejų šalių totorių, ir su emigravusiais musulmonais. Iki XX a. pabaigos ir Lietuvoje, ir Lenkijoje bendruomenę išimtinai sudarė totoriai, tačiau amžiaus pabaigoje ji evoliucionavo į įvairių tautybių musulmonus jungiančią bendruomenę.

ŠALTINIAI

I. Nepublikuoti:

1. Archyviniai fondai:

a) Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA):

1. F. 317, *Vyriausybės įgaliotinio Vilniaus miestui ir sričiai įstaiga.*
2. F. 391, *Švietimo ministerija.*
3. F. 401, *Vilniaus miesto ir apskrities viršininkas.*
4. F. 1622, *Statybos ir sauskelių inspekcija.*
5. F. R-181, *Religijų reikalų taryba prie Lietuvos Respublikos ministrų tarybos.*

b) Varšuvos naujųjų aktų archyvas (*Archywum Akt Nowych w Warszawie – AAN*):

1. Z. 131, *Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP (Emigracyjnego) w Londynie.*
2. Z. 199, *Ministerstwo Administracji Publicznej.*
3. Z. 500, *Konsulat Generalny RP w Stambule.*
4. Z. 571, *Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich.*
5. Z. 1587, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie.*

2. Interviu:

1. Bohdanowicz D. G., Interviu Nr. 1, *Przebieg Migracji Muzułmanów Polskich i Litewskich w latach 1944-1990*, Warszawa, 2015 metų kovo 25 d.
2. Gachramanov M., Interviu Nr. 2, *Musulmonų religinė bendruomenė Kaune sovietų okupacijos metais ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę*, Kaunas, 2013 metų balandžio 22 d.
3. Jakubauskas A., Interviu Nr. 3, *Lietuvos musulmonų migracija 1944-1990*, Vilnius, 2015 metų vasario 3 d.
4. Jakubauskas A., Interviu Nr. 4, *Lietuvos totorių tautinis atgimimas XX amžiaus pabaigoje*, Vilnius, 2012 metų balandžio 5 d.
5. Jakubauskas A., Interviu Nr. 5, *Totorių musulmonų bendruomenė Kaune*, Vilnius, 2011 metų lapkričio 16 d.
6. Jakubauskas R., Interviu Nr. 6, *Musulmonų bendruomenė Kaune*, Kaunas, 2011 metų lapkričio 4 d.
7. Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 7, *Kauno musulmonų bendruomenė*, Kaunas, 2011 metų lapkričio 2 diena.
8. Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 8, *Lietuvos totorių tautinis atgimimas XX amžiaus pabaigoje*, Kaunas, 2012 metų balandžio 11 d.

9. Ridzvanavičius J., Interviu Nr. 9, *Totorių gyvenimas Lietuvoje ir išeivijoje po Antrojo pasaulinio karo*, Kaunas, 2015 metų vasario 25 d.
10. Sitdykov G., Interviu Nr. 10, *Kauno musulmonų bendruomenė*, Kaunas, 2011 metų spalio 29 d.

3. Publikuoti šaltiniai:

1. *1959 metų Visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR)*, sud. Centrinė statistikos valdyba prie TSRS Ministrų tarybos, Vilnius, 1963.
2. *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, t. 1, sud. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Vilnius, 1991.
3. Constitution of the Muslim Mosque, Inc., *Rocznik Tatarów Polskich*, seria 2, t. 1, red. Muzułmański Związek Religijny w RP Najwyższe Kolegium Muzułmańskie, Białystok, 2014.
4. Majewska L., Wspomnienia o Ibrahimie Bronisławu Alijewiczu, imamie tatarskiej gminy Rzeczypospolitej w Nowym Jorku. Lata 1954-2008, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, Białystok, 2014.
5. Milkamanavičienė M., Ji mylėjo artimą kaip save pačią, *Lietuvos totoriai*, Nr. 2 (85), Kaunas, 2005.
6. *Statistikos biuletenis*, Nr. 5, sud. Centrinis statistikos biuras, Kaunas, 1924.
7. Szabanowicz A., Syberyjskie wspomnienia Ajszy Szabanowicz, *Przegląd Tatarski*, Białystok, Nr. 4, 2009.
8. Tuhana Baranowski S., Łączność z Tatarami na Litwie, *Życie Tatarskie*, Nr. 7, Wilno, 1939.
9. Tuhana-Baranowski S., Z kraju i ze świata, *Życie Tatarskie*, Nr. 6, Wilno, 1938.
10. Vilčinskas A., Kauno Tuhana-Baranauskai (arba Tugana-Baranauskai), *Lietuvos totoriai*, Nr. 4-6, Kaunas 2009.
11. *Ziemia odzyskanie*, nuoroda internete: <http://www.sztetl.org.pl/pl/term/568,ziemie-odzyskane-ziemie-zachodnie-i-polnocne-ziemie-nowe-ziemie-uzyskane/> [Žiūrėta 2015-03-23].
12. *Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой о советско-польской государственной границе*, 1945, nuoroda: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/mdogov/megd4949.htm> [Žiūrėta 2015-03-23].

LITERATŪRA

1. Akiner S., *Islamic peoples of the Soviet Union*, 2nd ed., London, 1986.
2. Aleksandravičius E., *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija*, Vilnius, 2013.
3. Bairašauskaitė T., *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, Vilnius, 1996.
4. Bairašauskaitė T., Musulmonų konfesinė bendruomenė nepriklausomoje Lietuvoje, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1993.
5. Bairašauskaitė T., Totorių padėtis pokario Lietuvoje, *Lietuvos totoriai*, nuoroda internete: <http://www.tbn.lt/lt/?id=88> [Žiūrėta 2015-04-26].
6. Bairašauskaitė, Totorių atgimimo tendencijos Vilniuje ir Vilniaus krašte 1923-1939 metais, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1994.
7. Bankauskaitė-Šleiniotienė L., Lietuvos musulmonai: bendruomenės santykiai bei savivoka, *Lietuvos totoriai*, Nr. 9-10 (97-98), Nr. 11-12 (99-100), Kaunas, 2006.
8. Batūra R., *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą*, Vilnius, 1975.
9. Berger R., *Maciej (Musa) Konopacki. Udręczenie tatarskością*, Warszawa, 2013.
10. Bohdanowicz A., Cultural Movements of Muslims in Poland, *The Islamic Review*, Nr. 11, Great Britain, 1942, nuoroda internete: <http://www.wokingmuslim.org/work/islamic-review/1942/nov42.pdf> [Žiūrėta 2015-04-11].
11. Bohdanowicz A., The Feminist Movement in Egypt, *The Islamic Review*, Nr. 8, Great Britain, 1951, nuoroda internete: http://aaiil.org/text/articles/islamicreview/1951/08aug/islamicreview_195108.pdf [Žiūrėta 2015-04-11].
12. Borawski P., Dubiński A., *Tatarzy polscy: dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa, 1986.
13. Borawski P., Sienkiewicz W., Chrystyanizacja Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, T. 34, Warszawa, 1989.
14. Borawski P., Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce XIV-XVII, *Przegląd Orientalistyczny*, Nr. 4, Warszawa, 1977.
15. Castles S., Miller J. M., *The Age of Migration. International Population movements in the Modern World*, 4th ed., New York, 2009.
16. Chazbijewicz S., Jakuba Szykiewicza postać tragiczna, *Przegląd Tatarski*, Białystok, Nr. 2, 2011.
17. Chazbijewicz Selim: Prasa tatarsko-muzułmańska w Polsce w latach 1939-1996, *Rocznik Tatarów Polskich*, Nr. 3, Gdańsk, 1995.

18. Chazbijewicz S., Tatarscy liderzy polityczni w XX w., *Przegląd Tatarski*, Nr. 4, Białystok, 2011.
19. Chazbijewicz S., Tatarzy w Gdańsku i na Pomorzu Gdańskim po roku 1945, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, Białystok, 2009.
20. Chazbijewicz S., Tematyka prometejska w publikacjach Naczelnego imamatu Muzułmanów polskich na obczyźnie w latach 1945-1952, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, Białystok, 2015.
21. Cohen R., *Global Diasporas: An Introduction*, 2nd ed., London and New York, 2008.
22. Czachorowski M., Religijne stowarzyszenie tatarów polsko-litewskich w USA, *Rocznik tatarów polskich*, seria 2, t. 1 (15), Gdańsk, 2014.
23. Czachorowski M., Tatarska przysięga, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, Białystok, 2010.
24. Daugherty H., Kammeyer K. C. W., *An Introduction to population*, New York, London, 1995.
25. Drozd A., Na pograniczu piśmiennictwa i sztuki religijnej: muhiry Tatarów polsko-litewskich, *Katalog zabytków tatarskich*, t. III, Warszawa, 2000.
26. Dziekan M. M., *History and culture of Polish Tatars, Muslims in Poland and Eastern Europe: widening the European discourse on Islam*, Warsaw, 2011.
27. Guščinskienė J., *Sociologijos įvadas: struktūrinės loginės schemos ir komentarai*, Kaunas, 2001.
28. Halik T., Kosowicz A., Marek A., *Imigranci w Polskim społeczeństwie*, Warszawa, 2009.
29. *Historia Islamu w Polsce*, red. Muzułmański Związek Religijny w RP, nuoroda internete: <http://www.mzr.pl/pl/info.php?id=5> [Žiūrėta 2015-02-08].
30. Jakubauskas A., Abu-Bekiras Chaleckis (1914 03 16–2004 03 11), *Lietuvos totoriai*, Nr. 3 (74), Kaunas, 2004.
31. Jakubauskas A., Įrengta memorialinė lenta buvusioje Vilniaus Lukiškių totorių kapinių ir mečetės vietoje, *Lietuvos totoriai*, Nr. 4-6 (125-127), Kaunas, 2009.
32. Jakubauskas A., Jonas ir Felicija Radlinskai pripažinti Pasaulio Tautų Teisuoliais, *Lietuvos totoriai*, Nr. 4-6 (125-127), Kaunas, 2009.
33. Jakubauskas A., Lietuvos totorių bendruomenė vakar ir šiandien, *Lietuvos totoriai*, Nr. 9-10 (109-110), Kaunas, 2007.
34. Jakubauskas A., Nežinomi Olgierdo kričinskio likimo faktai, *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*, Vilnius, 2008.
35. Jakubauskas A., Sitdykov G., Dumin S., *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, Kaunas, 2012.
36. Janušauskas M., Totorių Lukiškės, *Lietuvos totoriai*, Nr. 6-8 (136-138), Kaunas, 2011.

37. Kerimov M. R., Novruz – šviesos, gerumo ir atsinaujinimo šventė, *Tautinių bendrijų informacinis biuletenis*, Nr. 1 (10), Vilnius, 2003.
38. Kiaupa Z., *Kauno istorija*, I tomas, Vilnius, 2010.
39. Kiran T., New York's First Mosque?, *Islamicana*, USA, 2013 m. kovo 13 d., nuoroda internete: <http://islamicana.com/2013/03/13/new-yorks-first-mosque/> [Žiūrėta 2015-03-12].
40. Kołodziejczyk A., *Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVII-XX wieku*, Siedlce, 1997.
41. Konopacki A., *Muzułmanie na ziemiach Rzeczypospolitej*, Białystok, 2006.
42. Konopacki A., *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX w.*, Warszawa, 2010.
43. Konopacki M., *Pod białostockimi minaretami*, Białystok, 1972.
44. Konopacki M., Społeczność tatarska w Polsce wczoraj i dzisiaj, *Przegląd Orientalistyczny*, Nr. 2, Warszawa, 1969.
45. Kosowski A. P., *Nowojorski meczet Rzeczypospolitej. Historia gminy tatarskiej w Stanach Zjednoczonych*, Wrocław, Bydgoszcz, 2011.
46. Kričinskis S., *Lietuvos totoriai*, Vilnius, 1993.
47. Kulwicka-Kamińska J., Kamiński I., *Islam po polsku*, Poznań, 2007.
48. *Lietuvos azerbaidžaniečių draugija*, Vilnius, 2001, nuoroda internete: <http://www.ambasada.lt/new/default.asp?DL=L&TopicID=379> [Žiūrėta 2015-04-24].
49. *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas*, sud. Čekmonas V. ir kiti, Vilnius, 2001.
50. *Lietuvos valstybės ilgalaikė strategija lietuvių emigracijos ir išėvijos atžvilgiu*, sud. Janeliūnas T. ir kiti, Vilnius, 2006.
51. Majewicz A. F., Minority situation attitudes and developments after the return to power of “Post-Communists” in Poland, *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol 27, No 1, London, 1999.
52. Majewska L., Wspomnienia o Ibrahimie Bronisławu Alijewiczu, imamie tatarskiej gminy Rzeczypospolitej w Nowym Jorku. Lata 1954-2008, *Przegląd Tatarski*, Nr. 1, Białystok, 2014.
53. Makaveckas R., Motiejus Janušauskas (1910-2004), *Lietuvos totoriai*, Nr. 9-10 (80-81), Kaunas, 2004.
54. Makaveckas R., Totorių jaunimo veikla II pasaulinio karo metais, *Lietuvos totoriai*, Nr. 2 (73), Kaunas, 2004.
55. Makulavičius I., Ties išnykimo riba, *Lietuvos totoriai*, Nr. 1-3 (113-115), Kaunas, 2008.
56. Marciniak T., A survey of Muslim Minorities in Poland, *Journal of Muslim Minority Affairs*, No 2, Vol 17, London, 1997.

57. Markevičiūtė D., *Internal linkages and external adjustment of Muslim people in Lithuania* [Magistro darbas], Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas, 2009.
58. Maslauskienė N., *Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio – 1941 m. birželio mėn.*, 2004 metų sausio 30 d., nuoroda internete: <http://www.genocid.lt/Leidyba/6/nijole6.htm> [Žiūrėta 2015-04-24].
59. Melianas I., Krymo totorių kova dėl savo teisių, *Lietuvos totoriai*, Nr. 4-6 (116-118), Kaunas, 2008.
60. Milerytė G., Lietuvių ir lenkų santykiai išėivijoje 1945-1990 metais, *Egzodo archyvas*, 9 t., Vilnius, 2015.
61. Milkamanavičienė M., Ji mylėjo artimą kaip save pačią, *Lietuvos totoriai*, Nr. 2 (85), Kaunas, 2005.
62. Mingazeeva E., *American Muslim Community*, California, 2008.
63. Miškinienė G., Nemėžio mečetės dvigubas jubiliejus, *Lietuvos totoriai*, Nr. 1-3 (128-130), Kaunas, 2010.
64. Miškiewicz A., *Tatarska legenda. Tatarzy polscy 1945-1990*, Białystok, 1993.
65. Miškiewicz A., *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich Polski w latach 1945-2005*, Gorzów Wielkopolski, 2009.
66. Miškiewicz A., *Tatarzy polscy 1918-1939*, Warszawa, 1990.
67. Miškiewicz A., Tatarzy polscy w latach 1945-1985: zarys historyczny, *Studia Podlaskie*, Białystok, 1991.
68. Norvilaitė V., Račius E., Musulmonų bendruomenių reakcija į sekularizacijos procesą Lietuvoje, *Kultūra ir visuomenė*, Nr. 2 (3), Kaunas, 2011.
69. Petersen W., Petersen R., *Dictionary of Demography: Terms, Concepts, and Institutions*, Vol. 1, New York, London, 1986.
70. Piotrowicz W., *Wyznania religijne w Województwie Wileńskim, Wilno i Ziemia Wileńska*, t. 1, Wilno, 1930.
71. Potašenko G., *Daugiatautė Lietuva: Lietuvos etninių mažumų istorija*, Kaunas, 2008.
72. Račius E., Islam in Lithuania: revival at the expense of survival?, *Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*, Warsaw, 2011.
73. *Rocznik Tatarów Polskich*, seria 2, t. 1, red. Muzułmański Związek Religijny w RP Najwyższe Kolegium Muzułmańskie, Białystok, 2014.
74. Rudakis J., Darbo partijos užsienio politika, *Darbas*, Nr. 2, Bostonas, 1953.
75. Rudžinskienė R., Paulauskaitė L., Lietuvos gyventojų emigracijos priežastys ir padariniai šalies ekonomikai, *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, Nr. 8, Vilnius, 2014.

76. Šileika S., Ištrauka iš diplominio darbo „Vilkaviškio rajono Piliakalnio apylinkės istoriniai – etnografiniai bruožai 1900–1969 m.“, *Lietuvos totoriai*, Nr. 1-3 (113-115), Kaunas, 2008.
77. Sipavičienė A., *Tarptautinė gyventojų migracija Lietuvoje: modelio kaita ir situacijų analizė*, Vilnius, 2006.
78. Sitdykovas G., Aistros dėl Vilniaus mečetės statybos netyla..., *Lietuvos totoriai*, Nr. 4 (87), Kaunas, 2005.
79. Stockwell G. E., Groat T. H., *World Population: an Introduction to Demography*, New York, London, Toronto, 1984.
80. Stravinskienė V., Lietuvos lenkų trėmimai: 1941–1952 m., *Istorija*, 87 t., 2012, nuoroda internete:
http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=461%3Aavitalija-stravinskien-lietuvos-lenk-trmimai-19411952-m&catid=27%3Aistorija-mokslo-darbai-87-tomas&Itemid=435 [Žiūrėta 2015-04-24].
81. Szczepuła B., Historia Zuli Janowicz - Czaińskiej: Na zsyłkę w jedwabnych pończochach, 2012, nuoroda internete: <http://www.dziennikbaltycki.pl/artukul/666371,historia-zuli-janowicz-czainskiej-na-zsylke-w-jedwabnych-ponczechach,4,id,t,sa.html> [Žiūrėta 2014-04-04].
82. *Tarptautinių žodžių žodynas*, sud. Kinderys A. ir kiti, Vilnius, 2008.
83. Vaičenonis J., *Lietuvos kariuomenės tautinė ir religinė sudėtis 1918-1940 m. laikotarpiu*, Vilnius, 2009, nuoroda internete:
http://kariuomene.kam.lt/lt/kariuomenes_atributika/karo_istorija/1918_m_lapkricio_23_d_a_tkurta_lr_kariuomene/lietuvos_kariuomenes_tautine_ir_religine_sudetis_1918_ndash_1940_m_laikotarpiu.html [Žiūrėta 2015-03-14].
84. Vaišvilaitė I., Ethnicities and religions in Kaunas, *Kaunas: guide*, Vilnius, 2008.
85. Vaitekūnas S., *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, Vilnius, 2006.
86. Vilčinskas J., *Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl krašto nepriklausomybės. Istorinė apžvalga*, Londonas, 1985.
87. Visockas G., Totorių ir karaimų stiprybės paslaptis, *XXI amžius*, Nr. 71 (1568), Kaunas, 2007, nuoroda internete: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2007/09/21/zvil_01.html [Žiūrėta 2015-04-25].
88. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. I, Vilnius, 2001.
89. Žepkaitė R., *Vilniaus istorijos atkarpa 1939-1940*, Vilnius, 1990.